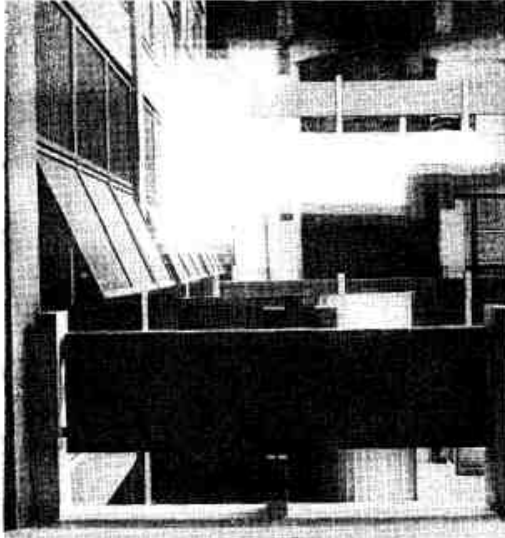

TÜRK TARİH KURUMU : Girişten bir görünüş

Bu arşivler şunlardır: Namık Kemal, Ziya Gökalp, Kâzım Orbay, Halil Ethem Eldem, Osman Ferit Sağlam, Süheyl Ünver, Cemal Paşa, Zeki Oral, Ali Galip Pekel, Halûk Cemil Tanju, Tefik Bıyıklıoğlu, Rahmi Katoğlu, Enver Paşa, İsmet İnönü, Hikmet Bayur, Uluğ İğdemir.

Basımevi: Kurum II. Dünya Savaşı sırasında kitaplarını düzenli ve kaliteli olarak basabilmek için küçük bir basımevi kurmuştur. Basımevi bugün çalıştırdığı 250-300 işçisi, en son sistem dize ve baskı makineleri, çıkardığı kaliteli eserlerle yurdumuzun en güçlü ve modern basımevi haline geldiği gibi, dünyada telefon rehberi basan basımevleri arasında yöntem bakımından sekizinci basımevi düzeyine ulaşmış bulunmaktadır. (U. İğdemir)

TÜRK TARİHİ: Dünya tarihinde önemli roller oynayan Türkler, tarihin akışına yön veren eski ve köklü milletlerden biridir, dört bin yıllık bir geçmişe sahiptirler. Ana yurtları Orta Asya'dır. Ancak Orta Asya terimi çok geniş bir coğrafi alanı ifade etmektedir. Bu alan içinde Türk ana yurdunun neresi olduğu konusunda birçok görüşler ileri sürülmüş ve ancak uzun çalışmalardan sonra bu konuda az çok doğru bir sonuca varılabilmektedir. Bu çalışmalara kısaca baktığımızda şöyle oluruz:

T. T. üzerinde araştırmalar yapmış olan Batılı ilim adamlarından Julius von Klaproth ve Ármin Vámbéry, Türk ana yurdunu Altaylar çevresinde göstermişlerdir. Türkolog W. Radloff ise bu alanın, Altayların doğusunda, yani bugünkü Moğolistan'da olduğunu kabul etmiştir. Tanınmış Mongolist G. J. Ramstedt ise, Türk ve Moğol dilleri arasındaki yakınlığı göz önünde tutarak Türklerin Moğolistan'dan türemiş olduklarını öne sürmüştür. Orta Asya T. T. uzmanı W. Barthold da Türk ana yurdunu Moğolistan'a koymak taraftarı idi. Bu bilim adamlarını destekleyen başka tarihî deliller de vardır. Meselâ, Demir Çağı Altay çevresinde Çin'den epeyce önce başlamıştı. Altaylarda bol

miktarda demir cevherinin bulunması bu hususta en önemli etken olmuştur. Türklerin de tarih sahnesine çıkışlarında demirci oldukları göz önünde tutulursa, Altaylar çevresinde M. Ö. en az beş yüz yıl önce Türklerin yaşamış oldukları kabul edilmelidir. Ancak, bütün bu görüşler şimdi eskimiş ve Türklerin ana yurdunun sınırlarının daha da genişletilmesi gerektiği anlaşılmıştır. Çünkü dil ve arkeoloji araştırmaları bu ana yurdun, Altayların batısına doğru epeyce uzandığını göstermektedir.

Tanınmış Türkologlardan J. Németh, en eski Türk dili ile Ural dili arasında şüphe götürmez temaslar üzerinde durarak, Türk ana yurdu meselesini de buna bağlamak istemiştir. Eski Türk ve Ural dillerinde eski Hint sözlere, yani Arî unsurları mevcuttur. Şu halde, eski Hintçe ile hem Ural hem de Altay kavimlerinin temas edebilecekleri alanın Aral gölü çevresi olması icap ederdi. Buna göre, Türklerin ilk yaşadıkları yerleri, Németh'e göre Altay dağları ile Ural dağları arasında, yani bugünkü Kazakistan'da aramak daha doğru olacaktır.

Ayrıca, arkeolojik araştırmalar Güney Sibirya ve Altaylar çevresinde Yeni Taş (neolitik) devrinden beri yaşamış olan kavimler ve kültürler arasında eski T. T.'ne dair izlerin yer alması olabileceğini göstermiştir. İdil boyu ve Batı Sibirya alanında M. Ö. III ve II. binyıllarında Afanes'ev kültürü adı verilen bir dönem yaşamıştır. Bu kültürün izlerine Altaylar çevresinde de rastlanmıştır. Bunu takiben 1700-1200 yılları arasında Andronovo kültürü başlamış ve bu kültür Yayık ile Balkaş gölü, İrtiş nehri boyları ve Ob nehrinin baş kısımlarında yayılmıştır. Bu sahada yaşayan kavimlerin başta at, inek ve koyun olmak üzere çok miktarda evcil hayvan besledikleri, başta bronz (tunc) olmak üzere madenciligi de geliştirdikleri bilinir. M. Ö. 1200-700 yılları arasında Yenisey nehrinin baş kısmında yaşayan zümre Karasuk kültürü adını taşıyan kültür daireesine mensuptur. İşte bu devirdedir ki, Güney Sibirya (ve Altay çevresinde) ve Orta Yenisey alanında ince yüzü hafif Mongoloid karakter görülmeye başlamıştır. Aynı zamanda Altay çevresinde ziraat kültürünün gelişmiş olduğu da tespit edilmiştir.

Karasuk kültürü devrinde dört tekerlekli araba ve keçeden yapılan ev (terme ev - derim ev - çadır)lerin varlığı da tespit edilmiştir. Bunlara bakılarak, söz konusu zümrenin Türk kökenli olduğunu söylemek mümkündür. M. Ö. 700-100 yılları arasındaki kültüre Tagar kültürü adı verilmiştir. Bunun karakteristik vasfı, bronz ve kemik eşya üzerindeki hayvan başlarından ibaret bezeklerdir. Bundan başka, bronzdan bıçak, hançer ve çok sayıda ok uçları bulunmuştur. Bunların da eski Türk kültürü ile ilgisi olduğu muhakkaktır.

Bütün bunlardan sonra, dil, arkeoloji ve tarih araştırmalarının ışığı altında Türklerin ilk defa tarih sahnesine çıktıkları bölgenin Altaylar ile Uralar arasındaki bölge ve bu bölgenin de daha çok batı kısımları olduğu anlaşılmaktadır.

Türklerin kökeni ve Türk soyunun özellikleri konusunda da birçok görüşler ortaya atılmıştır. Ancak, özellikle son zamanlarda yapılan araştırmalarla Türklerin beyaz ırka mensup oldukları ortaya konmuştur. Buna göre, Türkler, üç büyük ırk grupundan Europid adı verilen grupun Turanid tipine bağlılardır. Başta Mongoloid Moğollar olmak üzere, öteki topluluklardan ayrı antropolojik çizgilere sa-

hiptirler. Ancak, onlardan bazılarının, en eski zamanlardan beri hafif Mongoloid özelliklere sahip oldukları da bilinen bir gerçektir. Bu gerçeği, Çin kaynaklarına dayanarak yapılan araştırmalar da doğrulamaktadır. Bu araştırmalara göre, başlangıçtan VII. yüzyılın sonlarına kadar, Altay dağları dahil, batı bölgelerinde beyaz bir ırk yayılmıştır. Buna karşılık, artık Türk ana yurduna dahil bulunan Orhon ve Tula boylarında ise hafif Mongoloid bir ırk mevcuttu. Buna rağmen Çinliler bu iki kitleyi aynı kavim olarak kabul etmişlerdir. Çünkü dil ve kültür her ikisinde de ortak. O halde görülüyor ki, çok eski çağlardan beri hafif Mongoloid ve Mongoloid olmayan Türkler mevcuttu. Ayrıca, başta Türklerin menşesi efsanesi olmak üzere çeşitli kaynaklar, Yukarı Yenisey (Kem) boylarındaki Kırgızları, Gök Türklerin atalarının kardeşleri kabul etmişlerdir. Genellikle beyaz tenli ve sarışın olarak kabul edilen Kırgızların, öteki Türklerle ortak bir dil ve kültüre sahip olduğunda hiç şüphe yoktur. Nitekim Gök Türk alfabesi ile yazılmış ilk belgelerin Kırgız sahasında ele geçmişi olması, bunun en açık delilidir. Kısaca, beyaz ırka mensup, beyaz renkli, düz burunlu, değirmi yüzü (ay yüzü, badem gözlü, çok hafif Mongoloid), hafif dalgalı saçlı Türklerin yanında, daha başlangıçta sarışın Türklerin varlığı da bir gerçektir.

Türklerin, dünya tarihinin gidişine yön vermiş büyük bir millet olması, onların adının ilk defa ne zaman kullanıldığı ve neyi ifade ettiği konusu üzerinde de çok eskiden beri durulmasına ve bu konuda da birtakım görüşlerin ileri sürülmesine yol açmıştır. Ancak, VI. yüzyılda (552) ilk defa *Türk* adı ile tarih sahnesine çıkan Gök Türklerden önce bu adın kullanıldığına dair ileri sürülen iddialar şimdilik hiçbir ilmi kıymet ifade etmemektedir. *Türk* adının anlamına gelince; bu konuda da bazı yakıştırmaları bir kenara bırakacak olursak, iki ilmi ve ciddi görüşün ileri sürüldüğünü görüyoruz. Bunlardan biri A. Vambéry'nin görüşüdür ki, buna göre *Türk* (aslında *törük* > *türük* > *türk*) *türemek*'ten çıkmıştır, "mahlûk, yaratık", yani "adam" anlamını ifade etmektedir.

İkinci görüşe göre ise, *Türk* sözü "güç, kuvvet" (sıfat olarak "güçlü, kuvvetli") anlamını ifade etmektedir. İlk defa Von Le Coq tarafından ileri sürülen bu görüşe, daha sonra Gök Türk kitabelerinin çözücüsü V. Thomsen ve Macar Türkologu J. Németh de katılmışlardır. Gerçekten de *Kutadgu bilig*'de ve bazı Uyгур metinlerinde *türk* sözü hep *erk* sözü ile yan yana ve onunla eş anlamda kullanılmıştır ki, her halde ifade ettiği gerçek anlam da bu olmalıdır. Ziya Gökalp'ın *Türk* sözünü *türe* ile ilgili görmesi ve bu suretle adın "kanun ve nizam sahibi - türeli" olarak izah edilmesi ise pek taraftar bulmamıştır.

Ana yurtlarının Orta Asya olduğunu belirttiğimiz Türklerin tarihi sadece bu bölgede cereyan etmemiştir. Onlar dört bin yıllık geçmişleri boyunca ve sürekli göç hareketleri ile Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarına yayılarak, devletler ve medeniyetler kurmuşlardır. Gerçekten de, Türklerin çok eski çağlardan başlayan ana yurttan ayrışmaları olayı, aralıklarla ve uzun yıllar devam etmiştir. Milattan önceki büyük Türk göçlerinin tarihlerini kesinlikle bilemiyoruz. Ancak M. Ö. 1500 ile 1000 yılları arasında bir kısım Türklerin, yukarıda sınırları belirlenen ana yurdun dışında ve Uzak Doğu'da yaşadıkları bir gerçektir. Kuzey Çin'de ve bugünkü Moğolistan'da Türklerin varlığı ise daha geriye kadar götürülmektedir. Türklerin kolları olan

Yakutlar ile Çuvaşların ana kitleden ayrışması ve Yakutların Doğu Sibirya'ya doğru göçmeleri çok eski bir tarihte meydana gelmiş olmalıdır. Çünkü dilleri Ana Türkçeden en çok ayrı düşen Türk kavimleri bunlardır. Diğer taraftan Türklerden bir kısmının da M. Ö. 1300 - 1000 yıllarında Türkistan'da bulunduklarına dair işaretler vardır.

Milattan sonraki göçler ve göç eden Türk kavimleri hakkında ise oldukça ayrıntılı bilgiler elde edilebilmektedir: Hunlar Avrupa'ya ve Hindistan'a (III ve IV. yüzyıllarda); Avarlar Volga (İdil) boylarına, oradan da Karadeniz'in kuzeyini takiben Balkanlara (VI. yüzyıl); Bulgarlar hemen hemen aynı yolla aynı yerlere (VII. yüzyıl); Oğuzlar Yukarı Yenisey'den Orhon bölgesine (VII. yüzyıl), oradan Sirderya boylarına (IX. yüzyıl) ve daha sonra da Mave-rainnehr ve Horasan - İran yolu ile, Anadolu başta olmak üzere bütün Yakın ve Orta Doğu'ya (XI ve XII. yüzyıllar); Peçenek, Kuman (Kıpçak) ve Uz'lar (Oğuz'ların bir kolu) Hazar Denizi ve Karadeniz'in kuzeyinden Doğu Avrupa ve Balkanlara (IX - XI. yüzyıllar) göç etmişlerdir. Bunlardan özellikle Hun ve Oğuz göçleri, doğurdıkları tarihî sonuçlar itibarıyla da çok önemlidir.

İşte, çeşitli dönemlerde, çok çeşitli yerlere yapılmış olan bu göçler, T. T.'nin, öteki milletlerin tarihinden daha değişik bir mahiyet kazanmasına da sebep olmuştur.

Bütün öteki milletler, tarihin her döneminde toplu olarak bir arada bulundukları için onların herhangi bir zamandaki durumunu kolaylıkla incelemek ve aydınlatmak mümkün olduğu halde, Türkler çok geniş bölgelerde dağınık şekilde yaşadıklarından ve dolayısıyla birbirlerinden farklı gelişme yolları takip ettiklerinden, T. T.'ni belirli bir zaman kesitinde bütün halinde değerlendirmek mümkün olmamaktadır. Ayrıca, çeşitli Türk kitleleri yüzyıllarca birbirlerinden çok farklı coğrafi sahalarda yeni yurtlar arayarak tarihlerini çeşitli bölgelerde yapmışlardır.

Bu bakımdan, tarihin herhangi bir döneminde, aynı ayrı bölgelerde başka başka Türk topluluklarını ve devletlerini görmek mümkün olduğundan, T. T. denilince tek bir topluluğun belirli bir bölgedeki tarihi değil, *Türk* adını taşıyan veya kendilerine mahsus adlarla bilinen Türk topluluklarının çeşitli bölgelerde ortaya koydukları tarihlerin bütünü anlaşılmalıdır. Başka bir söyleyle T. T.'nin tamamı adeta birbirinden farklı devletlerin veya sülâlelerin tarihi görünümünde kalmaktadır. Fakat bu görünüm şu gerçeği asla unutturmamalıdır: T. T. süreklilik ve bütünlük de gösterir. Bir Türk hanedanının yıkılıp bir diğeri onun yerini alması bir bakıma yüzyeide kalan bir olaydır. Çünkü Türk devleti devam eder. Yalnızca hanedan değişikliği meydana gelir. Bizim ayrı ayrı devletler olarak adlandırdıklarımız da, çoğu zaman aynı devletin değişik hanedanlarını ifade eder durumdadır. T. T., daha doğrusu Türk devleti, Hun devletinin kuruluşu ile başlar. Hunları takiben başlıca Gök Türkler, Uygurlar, Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular, Harezmşahlar, Türkiye Selçukluları, Anadolu beylikleri, Osmanlılar ve nihayet Türkiye Cumhuriyeti devletleri hep aynı Türk çizgisinin nirengi noktalarıdır. Bundan başka küçüklü büyüklü pek çok devletin sahibi bir milletiz ki, bazı tarihçilere göre tarihte Türk devletlerinin sayısı 103'ü bulmuştur.

Daha önceki dönem için elde pek bilgi bulunmadığından, Asya'da Türk siyasi tarihinin Hunlar ile başladığı genellikle kabul edilmiştir.

Orta Asya'da ilk defa teşkilâtı ve büyük bir imparatorluğu, Çinlilerin Hiung-nu adını verdikleri Hun kavmi kurmuştur. Hunların, bütün Türklerin ataları oldukları, bilim âleminde kabul edilmiş bir gerçektir. Çin kaynaklarında Gök Türklerin, Uygurların ve Kırgızların, Hunların soyundan gösterilmeleri bu konuda en önemli delildir.

Siyasi tarihleri hakkında M. Ö. IV. yüzyıldan itibaren açık seçik bilgi elde edebildiğimiz Hun imparatorluğunun en kudretli dönemi, meşhur hükümdarları Me-te'nin hükümdarlığı yılları olmuştur (M. Ö. 209 - 174). Bu dönem aynı zamanda Asya'da Türk soyundan olan bütün toplulukların ilk defa tek bir bayrak altında toplandıkları dönemdir. Türk devlet teşkilâtının gerçek kurucuları olan Hunlar, Me-te zamanında komşularının çekindiği kudretli bir kavim haline gelmişlerdi.

Me-te'nin imparatorluğu sağ ve sol olmak üzere iki idari bölgeye ayrılmıştı. Dolayısıyla hem onun hem de kendisinden sonra hükümdar olanların bir sıra yüksek kumandanları olup bunlar da birbirlerinden sağ ve sol olarak ayrılıyorlardı ki, Türk devletlerindeki "ikili idare" geleneğinin temelleri böylece Hunlara kadar gitmektedir. Çin kaynakları, geniş Hun imparatorluğunun 24 kumandan tarafından idare edildiğini yazıyorlar ki, başta 24 Oğuz boyu olmak üzere T. T.'nde tesadüf olunan 24'lü taksimatın kökünü de Hunlarda görmek mümkün olmaktadır. Aynı şekilde, disiplinli Türk ordusunun teşkilâtlandırılışı ile Türklerde vatan sevgisinin ve savunmasının en güzel örneklerini de Me-te ortaya koymuştur. O öldüğü zaman, onun devleti mülki ve askerî teşkilâtı ile, ordusu ve harp tekniği ile, sanatı ile yüksek vasıflı bir toplum halinde, daha sonra yüzyıllarca bütün Türk devletlerine örnek olacak bir duruma gelmişti.

M. Ö. 48 yılında Şenyü veya Tanhu lakabıyla anılan Hun hükümdarları arasında çıkan çekişmeler sonunda imparatorluk parçalandıktan sonra, Orta Asya'da Hun siyasi hâkimiyeti kısa sürede sona erdi ise de, Asya'nın çeşitli yerlerinde ve özellikle Avrupa'da Hun varlığı daha uzun süre devam edecektir.

Hunların Asya'daki varlığını, güneybatıya, İran'a inen Ak Hunlar (Eftalitler) temsil etmişlerdir. V. yüzyıl ortalarına doğru kuvvetli bir duruma gelen Ak Hunlar, İç Asya'dan Kuzey Hindistan'a kadar uzanan yerlere hâkim olmuşlarsa da, 552'den sonra Gök Türkler ile Sasaniiler tarafından ortadan kaldırılıp, toprakları da bu iki devlet arasında paylaşılmıştır.

Avrupa'daki Hun varlığına gelince, M. Ö. 48'den sonra onlardan bazılarının İli havzasına gittiği biliniyor. Bunlar M. S. I. yüzyıldan yandan Çinlilerin, bir yandan da Siyenpilerin ağır baskıları altında daha batıya Cim (Emba) ve Yayık (Ural) boylarına göçmüşlerdir. Bu bölgede uzun süre kalan, çoğalan, yeniden teşkilâtlanarak derlenip toparlanan ve seçkin liderler yetiştirdiği anlaşılan Hunlar, IV. yüzyıl ortalarında Alan ülkesini ele geçirdikten sonra, 374'te İdil kıyılarında göründüler. Onların Kafkaslar üzerinden Urfa'nın güneyine kadar Anadolu'ya çeşitli akınlar yapmaları ile bazı Hun topluluklarının Doğu Anadolu'da yerleşmesi de aynı yıllarda meydana gelmiştir.

Hunlar İdil boylarına geldiklerinde bu nehrin batısındaki düzlüklerde German kavimlerinden olan Doğu ve Batı Gotları ile onların da batısında Gepidler, Vandallar ve sair German kavimleri ile bazı Slav kavimleri yaşıyorlardı.

Hun hükümdarı Balamır'ın iki zaferi (374 ve 375) Doğu ve Batı Gotlarını çökertirken bu kavimlerin Avrupa içlerine doğru göçlerine de yol açmış oldu. Ostrogotlar ile Vizigotların, Hunlar önünden Batı Avrupa istikametindeki hareketleri üzerine, çok geçmeden Balkanlar, Pannonya (Macaristan), Orta Avrupa, Manç ve kısmen Baltık kıyıları, İtalya, Galya, İspanya ve Kuzey Afrika, türlü barbar kavimlerinin istilâsına uğradı. Bunun en önemli sonucu da Roma İmparatorluğunun önce iki idari kısma ayrılması (395) ve sonra da batı kanadının tamamen çökmesi oldu (476). Batı Avrupa tarihinde "Büyük göç" adı ile bilinen ve başta German toplulukları olmak üzere birçok kavimlerin sürekli yer değiştirmeleri ve Batı Avrupa'nın belli yerlerinde yerleşmeleri sonunda, yeni yeni milletler ve devletlerin ortaya çıkışı, tarihin önemli olaylarından olmuştur. Bugünkü Avrupa devletlerinin çoğunun temelleri bu hareket ile atılmıştır, denilebilir. İşte bu hareket Batı Avrupa'da yapmış olduğu büyük etkilerden dolayı yeni bir devrin, yani Orta Çağın başlangıcı sayılmaktadır. Öte yandan meşhur hükümdarları Attila zamanında (441 - 453), Asya'da Balkaş gölü yakınlarından Atlas Okyanusu'na kadar uzanan, hem Doğu hem de Batı Roma'yı haraca bağlayarak hâkimiyeti altına alan ve genellikle Batı Hunları olarak da bilinen Avrupa Hunlarının, T. T.'nin parlak bir dönemini teşkil etmekten öteye, Avrupa milletlerinin medenî gelişmelerinde de rolleri olmuştur. Attila'nın hatırası ise Macarlar ve Almanlar başta olmak üzere, İtalya, Galya, German ülkeleri, Britanya, İskandinavya ile bütün Orta Avrupa'da yüzyıllarca ağızdan ağıza dolaşan efsanelerde yaşamış, pek çok tarihî eser, roman, tiyatro ve operaya, ressam ve heykeltıraşa konu teşkil etmiştir (bk. HUNLAR ve ATTILA).

Büyük Hun imparatorluğunun parçalanmasından sonra Orta Asya'da varlığına şahit olduğumuz Tabgaç (T'o - pa) devleti, IV. yüzyıl sonlarından VI. yüzyıl ortalarına kadar Kuzey Çin'de kuvvetli bir siyasi teşekkül halinde bulunmuş, ünlü "ipek yolu"nu Türk hâkimiyeti altına alacak derecede kudretini yaymıştı. Tabgaçlar da Asya Hunları'nın bir bölümü idi. Bu sülâlenin resmî tarihinde Me-te'nin de bir Tabgaç hükümdarı olarak kaydedilmesi bunun en büyük delilidir. Ancak, Hunlar Tabgaç devletinde sadece idareci zümreyi teşkil etmişlerdir. Devleti meydana getiren boy ve oymakların büyük çoğunluğunun Moğol kökenli olduğu ve bazı Çinliler ile birlikte bu devletin tebasını meydana getirdikleri bilinmektedir. Devlet idaresi ve askerî teşkilât bakımından Hun teşkilâtına bağlı kaldıkları anlaşılan T'o-palar, gerek siyasi tarih gerek kültür tarihi bakımlarından pek varlık gösterememişlerdir.

Orta Asya Türklüğünün Hunlardan sonraki ikinci parlak çağı Gök Türkler dönemidir (552 - 744).

Kendi devletlerini kuruncaya kadar, Altay eteklerinde demircilikle meşgul olan ve Avar (Juan - juan) imparatorluğuna bağlı bulunan Gök Türkler kısa zamanda Mançurya'dan Ceyhun'a ve İdil'e kadar olan bölgeleri hâkimiyetleri altına aldılar. Ancak, Türk devletlerinde sık sık rastladığımız ikili idare geleneğinin âdeta kaçınılmaz sonuçlarından biri olarak bu büyük imparatorluk 582'de Doğu ve Batı Gök Türk kağanlıkları olmak üzere ikiye ayrıldı. Devletin ikiye ayrılması ve bunların bir yandan Çinlilerin entrikaları bir yandan da çoğu zaman birbirlerine karşı düşmanca davranmaları, onların aynı akıbeti uğramalarına

sebeptir. Çünkü onlardan her birisi, tek başlarına güçlü Çin ile baş edebilecek durumda değillerdi. Bu sebeple, 630'da Doğu Gök Türk kağanlığı yıkılınca, Batı Gök Türkleri de kısa zamanda çöktü (657). Batıda On Ok'lardan Tür-gişler (b. bk.), zaman zaman değişen statülerle de olsa, 744'e kadar Türk siyasi varlığını devam ettirmelerine rağmen, Doğu Gök Türkleri 630'dan 680'e kadar istiklâlden mahrum bir esaret dönemi yaşadılar ki, Orhon kitabelerinde bu dönem bütün acılığı ile dile getirilmiştir. 680'de ise Gök Türk şehzadelerinden Kutluğ, devleti yeniden kurmak için harekete geçmiş ve kağanlık adı olarak İl Teriş unvanını almış olan bu büyük hükümdar, dirayetli veziri Bilge Tonyukuk ile birlikte ve çetin mücadeleler sonunda Gök Türk siyasi varlığını yeniden canlandırmayı başarmıştır. İkinci Gök Türk kağanlığı adı verilen bu devlete kurucusunun adından dolayı Kutluğ devleti de denilmektedir. Özellikle Kapagan Kağan (691-716) ile Bilge Kağan ve kardeşi Kül Tegin zamanlarında (716-734) en kudretli dönemini yaşayan bu yeni kağanlık, nihayet 744 yılında, kendisine tâbi bulunan Basmıl, Karluk ve Uygurların birlikte isyanı sonucunda yıkılmış ve yerine Orta Asya'da Uygur devleti hâkim olmuştur.

Gök Türkler Orta Asya'da daha öncekilerle mukayese edilemeyecek derecede büyük ve teşkilâtî bir imparatorluk kurmuşlardır. Gök Türklerin sayesinde Türk soyu tarihte son defa olarak, bir iki küçük istisna ile, tek bir bayrak altında toplanmıştır. Orhon kitabelerinde *Türk* adı kavmi bir isim olarak geçmekte olup, bu adı, Türkçe konuşan bütün kavimlerin değil, onlardan yalnız birinin taşıdığı hususu gayet açıktır ve bu da, Gök Türk imparatorluğunun kurucusu olan Aşina nîlâlesini içinden çıkaran bodundur. Başka bir söyleyişle, başlangıçta *Türk* sözü, bu imparatorluğu kuran ve onu idare eden kavmin adı idi. Onların, bütün Türk kavimlerini içine alan bu büyük imparatorluğu kurmaları sonucunda, kendi kavim adları olan *Türk*, özellikle İslâm âleminde, Türkçe konuşan bütün kavimlerin genel adı kapsamını kazandı. O halde, Gök Türkler, *Türk* sözünü ilk defa resmi devlet adı olarak kabul etmekle, bütün bir millete ad vermek şerefini de kazanmışlardır.

Gök Türk kağanlığının yıkılmasından sonra, çeşitli yerlere yayılan çeşitli Türk zümreleri, gittikleri yerlerde *Türk* adını ve onun idarî, siyasi ve askerî geleneklerini yaşatmışlardır. Bütün Türklerin tarihinde Gök Türk teşkilâtının, edebiyatının, töre ve hayat telâkkisinin izleri devam etmiştir. Orta Asya, Türkistan, Maveraünnehr, Kuzey Hindistan, İran, Irak, Suriye, Anadolu ve Balkan Türkleri, Gök Türkler yolu ile Türklüğün kökenine bağlılardır.

Gök Türklerden sonra hiçbir Türk kavmi, diğer Türk topluluklarının önemli bir kısmını içine alan bir devlet kuramamıştır. Orta Asya tarihinin başlıca üç önemli devrinden (diğerleri Hun ve Moğol devirleri) biri olan Gök Türk devrinin, aynı zamanda Türk kültür tarihi bakımından da ne kadar önemli bir devir olduğu bilinmektedir. Türkler ilk olarak bu devirde millî bir alfabeyle sahip olmuşlardır. Türk diline ait en eski millî kaynaklar da (Yenisey ve Orhon kitabeleri) bu devre aittir. Bu kaynaklar sadece Türk dilinin değil, Türk edebiyatının, Türk tarihinin ve geniş bir anlamda Türk kültürünün en eski ve esaslı kaynaklarıdır (bk. KÖKTÜRKLER).

Gök Türklerden sonraki Türk tarihinin seyrini daha iyi görebilmek bakımından, Gök Türkler zamanında Orta

Asya'nın siyasi ve etnik durumundan da söz etmek yerinde olacaktır. Bu dönemde Orta Asya'da varlığını bildiğimiz başlıca Türk toplulukları şunlardır:

Oğuzlar: I. Gök Türk devleti zamanında Yukarı Yenisey'de Barlık çayı kıyılarında oturan Oğuzlar, 630'dan sonra Tula boylarına inmişlerdir. Kutluğ devleti kurulmadan önce burada bir devletleri ve başlarında da kağanları vardı. Kutluğ'a yenilerek Gök Türk hâkimiyetine giren Oğuzlar, daha sonra Orta Asya'ya hâkim olan Uygurlara tâbi olmuşlar ve nihayet IX. yüzyıl sonlarında Sirderya boylarında görünmüşlerdir ki Oğuzların Türk ve dünya tarihi bakımından oynadıkları önemli roller de asıl bundan sonra başlayacaktır.

Tarduşlar ve Töliser: Ötüken bölgesine yakın oturan ve Gök Türklerle daima sadık kalmış bulunan bu Türk bodunlarının başlarında Gök Türk hükümdar ailesine mensup şehzadeler, idareci olarak bulunurlardı.

Edizler: Gök Türkler döneminde Oğuzların yakın komşuları olarak gördüğümüz bu Türk kavminin iki boydan oluştuğu anlaşılıyor. Siyasi bir varlık gösterememişlerdir.

Uygurlar: Yurtları Selenga boyları idi. Gök Türk hâkimiyetindeki birçok Türk kavmi gibi başlarında el tebir unvanlı başbuğları vardı. 10 boydan oluşmuşlardı. Gök Türk devletinin yıkılışına kadar bir varlık gösterememişler, ancak ondan sonra Orta Asya tarihinde önemli roller oynamışlardır.

Basmıllar: Yurtları Bozbalık bölgesi idi. Başlarındaki hükümdarlara idi kut unvanı verildi. Uygurlar ve Karluklar ile birlikte Gök Türk devletinin yıkılışında önemli rol oynadılar. Ancak, Gök Türklerin yerine kurdukları kağanlık bir yıl gibi kısa bir zaman içinde Uygurlar tarafından yıkılınca, Basmıllar Bozbalık bölgesini de kaybederek daha batıya hareket ettiler. Ondan sonra Karlukların da baskısı ile biraz kuzeye itildikleri anlaşılan Basmılları XI. yüzyılın sonlarında Zaysan gölünün kuzeybatısında görmekteyiz. Bundan sonraki tarihleri hakkında hemen hiçbir şey bilinmemektedir.

Yer-Bayırkular: Gök Türkler zamanında Baykal'ın doğu kıyılarında oturmuş olmaları muhtemeldir. Daha sonraki tarihleri hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Kaşgarlı Mahmud'un XI. yüzyılda Ob nehrinin yukarı kısımlarında yaşadıklarını bildirdiği Yabakular'ın bu Yer-Bayırkular olabileceği ileri sürülmüşse de, bu konuda kesin bir şey söylemek mümkün olmadığı gibi, Yabakuların da ne XI. yüzyıldan önceki ne de sonraki tarihleri hakkında hiçbir şey bilinmemektedir.

Karluklar: Bunların ana yurdu Kara İrtiş'in sağ tarafında, Urungu-Zaysan-Alagöl arasındaki bölgede idi. Üç boydan oluşuyorlar ve bu yüzden Üç Karluk olarak adlandırılıyorlardı. Bu üç boydan ikisinin Çiğiller ve Tunsular olduğunu biliyoruz ki, Karahanlı devletini meydana getiren Türk toplulukları arasında yer almışlar ve özellikle Çiğiller bu devletin askerî gücünü meydana getirmekte büyük rol oynamışlardır. Türk dünyasında kadınların güzelliği ile şöhrat bulan Çiğiller, varlıklarını XI. yüzyıla kadar devam ettirdikten başka, *Çiğil* adı Çağatay edebiyatında "çok güzel" olarak da kullanılmıştır.

Karlukların başında da el tebir unvanlı başbuğları vardı ve bunlar Gök Türk kağanlarına tâbi idi. Karluklar, Uygurlar gibi, Gök Türkler zamanındaki savaşlarda fazla

yıpranmadıkları için, Gök Türklerden sonra da oldukça önemli roller oynadılar. Onlar, Basmıllar ve Uygurlar ile birlikte Gök Türk devletini yıktıktan sonra, bu defa Uygurlar ile hâkimiyet mücadelesine girdiler ve bu mücadeleyi kaybederek eski yurtlarından daha batıya çekilmek mecburiyetinde kaldılar. Bu yıllarda Çin'in eski Orta Asya siyasetini canlandırmağa ve Karlukların oturduğu saha dahil, Asya'nın çoğunu hâkimiyeti altına almağa çalıştığı görülür. Bunun sonucunda 751'de Araplarla Çinliler arasında meşhur Talas savaşı meydana gelir. Bu savaşta Müslüman Arapların tarafını tutan Karluklar, zaferin Araplar tarafından kazanılmasını sağlamışlardır. Bu savaşta uğradığı ağır yenilgi yüzünden Çin, kargaşalıklar içine düşmüş ve bir daha batı ile ilgilenememiştir. Dolayısıyla bu olay Orta Asya Türk tarihinde Çin baskısının geri plana itilmesini sağladıktan başka, Türklerin İslâmîyet ile temaslarına da zemin hazırlamış ve Türk tarihinin bundan sonraki seyri üzerinde büyük etkisi olmuştur.

766'dan itibaren On Okların yurdunu, yani Batı Gök Türk ilini tamamen ele geçiren Karlukların, 840'tan sonra Karahanlılar devletini kurdıkları ileri sürülürse de, bu doğru değildir. Karluklar Karahanlı devletinin (ötek) boyları Çiğiller ve Tuhatlar gibi) ancak tebalaları oldular. Karahanlı hâkimiyetinin zayıfladığı XII. yüzyılda Kitan (Karahitay) larla iş birliği yapan Karlukların, bu yüzyılda İli'nin doğusundaki Kayalık'ta küçük bir devletleri olduğu da anlaşıyor. 1221'de Moğol hâkimiyetine giren Karluklardan bazıların bu imparatorluğun idaresinde rol aldıkları da bilinmektedir (bk. KARLUK'LAR).

Kırgızlar: Türk kavimleri arasında varlığını bugün de koruyan Kırgızlar, Gök Türkler devrinde Kögmen (Tannu Ula) dağlarının ötesinde, Yukarı Yenisey'in Abakan ırmağı bölgesinde yaşıyorlardı. Burada bir devletleri olup, hükümdarları kağan unvanını taşıyordu. Onların II. Gök Türk devleti zamanında kuvvetli bir durumda olduğu görülüyor. Onlar Uygurlar devrinde de bu durumlarını devam ettirmişler, hatta 840'ta Uygur devletini yıkarak Orhon bölgesini ele geçirmişlerdir. Fakat Kırgızlar kültürel bakımdan geri bulundukları için, Orhon bölgesindeki Türk medeniyetini tahrip etmek suretiyle Türk tarihinde olumsuz bir rol oynamışlardır. Sonra 924'te Çin'den kovulan Karahıtayların hücumları üzerine burada tutunamayarak Yukarı Yenisey'deki yurtlarına dönmüşlerdir. Böylece Kırgızlar, bu eski Türk yurdunun Moğolca konuşan kavimlerin ellerine geçmesine de yol açmışlardır. Çingiz Han, Merkit ve Naimanlarla savaşırken Kırgızları da itaat altına almıştı (1207) ki, bu suretle Çingiz'e itaat eden ilk Türk kavmi Kırgızlar oldu. Onlar 1217'de Moğollara isyan etmişlerse de, Cuçi tarafından yeniden itaat altına alınmışlardır. Bundan sonraki tarihlerini pek iyi bilmediğimiz Kırgızlar, XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyılda Rus hâkimiyeti altına girmişlerdir. Bugün Kırgızistan başta olmak üzere Tacikistan, Özbekistan, Afganistan, Dış Moğolistan ve Doğu Türkistan'da yaşamakta olan Kırgızların tamamı Müslümandır (bk. KIRGIZ'LAR).

Azlar: Bu kavim de Gök Türkler zamanında Kırgızlara yakın bir yerde oturuyor ve başbuğları eltebir unvanını taşıyordu. W. Barthold, bugün Yenisey'in Aşağı Turhan bölgesinde yaşayan Asinlerin (diğer adı: Kot) Azların kalıntısı olmasının muhtemel bulunduğunu bildirmiştir.

Çikler: Gök Türkler zamanında Kem ırmağının ötesinde yaşıyorlardı. Azlara ve Kırgızlara yakın idiler. Özel-

likle Uygurlar zamanında faaliyet göstermişlerdir. Bu yüzden Uygur kağanı Moyuncur, birkaç defa bu kavim üzerine sefer yaparak onlara baş eğdirip üzerlerine bir vali (tutug) tayin etmiştir. Daha sonraki dönemlerde hiçbir yerde onların adına rastlanılamamıştır.

İzgiller: Bunlar da Gök Türkler devri Orta Asyasının Türk boylarındandır. Ancak ne bu sıradaki yurtları ne de daha sonraki tarihleri hakkında hemen hiçbir şey bilinmemektedir.

On Oklar: 552'de Gök Türk devletini kuran Bumin Kağan, kardeşi İstemi'nin maiyetine, boyları ile birlikte 10 Türk beyini verip onu batı ülkelerinin fethine memur etmişti. İşte bu on boya *On Ok*'lar denilmektedir. Batı Gök Türkleri diye de adlandırılan bu on boy, iki büyük kola ayrılmıştı. Birinin adı Tu-lu, ötekini ise Nu-çe-pi idi. Tu-lu'lardan Türgişlerin bilinen siyasi faaliyetlerine rağmen Batı Gök Türkleri gerek siyasi gerek kültürel bakımdan Doğu Gök Türkleri ile mukayese edilemezler. 766'dan itibaren yurtları tamamen Karlukların eline geçmiştir. Peçeneklerin On Oklardan olduğu bilinmektedir (bk. TÜRGİŞ'LER).

Orta Asya'da Uygur hâkimiyeti dönemi: 734'te Bilge Kağan'ın ölümünden sonra Gök Türk idaresi istikrara kavuşamamış, taht mücadeleleri devam edip gitmişti. Basmıllar, Uygurlar ve Karluklar böyle bir durumdan faydalanarak harekete geçtiler. Uygurlar 743'te büyük bir zafer kazandılar. Ancak son darbeyi Basmıllar vurarak Gök Türk devletine son verdiler (744). Basmılların başbuğu kendini kağan ilân etti ve hatta Gök Türklerin geri kalanları da onun kağanlığını tanıdılar. Fakat Uygurların başbuğu, Karlukların da yardımı ile Basmıl hükümdarını yenip öldürerek Ötüken'in hâkimi oldu. Bu tarihten sonra Gök Türkler bir daha tarih sahnesinde görünmediler.

Uygurlar 745'ten 840'a kadar Orhon bölgesinde hâkimiyeti elde tuttular. Bu arada Mani dinini de kabul ettiler. Bu dönem Uygurlarından da bize birtakım Türkçe kitabeler kalmıştır. Bu kitabelerden anlaşıldığına göre, onlar tarafından bir iki şehir de kurulmuştur. Bununla birlikte Orhon bölgesinde eskiden beri devam edip gelen kültür faaliyetlerinin Uygurlar zamanında daha fazla gelişmesi beklenebilirdi.

840'ta Yenisey'den inen Kırgızlar, Uygur devletine son verdiler. Uygur kabilelerinin bir kısmı telef oldu. Bir kısmı Tibet üzerinden Kan-çou (Kansu)'ya giderek yurt tuttular ve burada küçük bir Uygur krallığı kurdular. 1028'de Tangutların hâkimiyeti altına giren bu Uygurlar daha başlangıçtan beri Sarı Uygurlar olarak tanınmış olup hâlâ Batı Çin sahasında yaşamaktadırlar.

Uygur kabilelerinden bir kısmı da Tanrı Dağları ile Beşbalık bölgesine göç ederek burada bir devlet kurdular. Bu Uygurlardan genellikle Beşbalık Uygurları veya Turfan Uygurları olarak söz edildiği gibi, kurdıkları devlet daha ziyade Doğu Türkistan Uygur devleti olarak bilinmektedir. Başlıca şehirleri Turfan, Beşbalık, Kuça ve Hami (Urumçi) olan Uygurlar burada sîratle yerleşik hayata geçtiler. Çin ile Ön Asya arasındaki ticareti ellerinde bulundurarak hayat seviyelerini yükselttiler. X. yüzyıl sonlarında Buddha dinini benimsediler. Kısa zamanda Türk kavimleri arasında en medenî durumuna yükseldiler. 840 felâketinden haberdar olamayan İslâm yazarlarının daima Toguz Guzz (Dokuz Oğuz) adı ile andıkları bu Uygurlar, bir ara Karahıtayların, 1209'da da Çingiz Moğollarının hâkimiyeti altına girdiler.

Onlar, Çingiz imparatorluğunun sivil idare kadrolarını doldurarak bu imparatorluğun özellikle mali idaresinde birinci planda rol oynadılar. Okuma yazma bilmeyen Moğollara kendi alfabeleri ile kültürlerini de kabul ettirdiler ki, bugün dahi Moğol alfabesinin esasını Uygur alfabesinin teşkil etmesi bu yıldandır. Çin'de Ming devrinin başlangıcına kadar bağımlı bir durumda bile olsa, siyasi varlıklarını az çok devam ettirebilen Uygurların medenî etkileri Asya'nın her tarafında yüzlerce yıl hissedilmiştir. Bugünkü Doğu Türkistan Türkleri Uygurların torunları olup tamamı Müslümandırlar (bk. UYGURLAR).

Orta Asya'da 840 tarihini takip eden yılların siyasi olayları, İslâmî dönem Türk tarihine rastlayan bir dönemdir. İlk Türk - İslâm siyasi kuruluşlarının tarihine geçmeden önce, Karadeniz'in kuzeyindeki sahalarda faaliyet gösteren Türk kavimleri ve devletlerinden söz etmek daha uygun olacaktır.

Hunların esas kısmı Attila'nın ölümünden sonra (453) Don boyuna çekilmişlerdi. Bunların bir kısmı Bulgar adıyla bilinmektedir. Bulgarlar iki ana kol halindeydiler. Bunlardan biri Don - İdil sahasında, biri de Don - Dnepr sahasında yaşıyordu. Bulgar Türkleri V. yüzyılın sonlarına doğru, doğudan gelen yeni Türk zümrelerinin (Avar, Sabir, Hazar) baskısı altında üç kısma bölünmüşlerdi. Bunlardan bir kısmı batıya giderek Tuna Bulgarları adını aldılar. VII. yüzyılın sonlarında Dobruca'ya gelerek buradaki Slavları hâkimiyetleri altına alıp, Tuna Bulgarları devletini kurmuşlardır. Fakat sayıca az olduklarından IX. yüzyıla kadar yerli halk arasında eriyip gitmişlerdir. Onlardan üçüncü bir zümre de İdil'i takiben kuzeye çıkıp bu ırmağın kollarından Kama ağzındaki sahayı işgal ederek burada bir devlet kurdular. Bu devlete Kama (veya İdil) Bulgarları devleti diyoruz. Bunlar, Türklerin en eski tüccar kavimlerinden ve IX - XII. yüzyıllarda başşehirleri olan Bulgar, Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkezi haline gelmişti. IX. yüzyılın sonlarında Müslüman tacirlerin etkisi ile İslâmiyeti kabul eden İdil Bulgarları, ilk Müslüman - Türk devletinin de sahibi oldular.

1236'da Batu Han Bulgar şehrini tahrip ederek bu devlete son verdi. 1238 - 1239'da Dest-i Kıpçak'taki Kumanlar (Kıpçaklar) da Moğol saldırısına maruz kalınca bir kısmı Macaristan'a, daha kalabalık kısmı ise Kama boylarına çekildi. Kama boylarına gelenler burada Bulgarlarla karışarak Kazan Hanlığına vücut verecek olan Kazan Türklerini meydana getirmişlerdir (bk. BULGAR'LAR).

Bulgarları Don - İtil (İdil) sahasından çıkaran ve 552'de Gök Türkler tarafından devletlerine son verilen Avarlar, onların önünden kaçarak Karadeniz'in kuzeyine gelmişlerdir. Avarların da Türk aslından olduğu genellikle kabul edilmiştir. İlk önce Orta Dnepr, Dnepr ve Karpas bölgelerine yerleşen Avarlar, az sonra Orta Avrupa'nın en kuvvetli kavmi olmuşlar ve bu sıfatla 568'den itibaren Orta Avrupa ve Balkanların tarihinde önemli bir yer tutmuşlardır. Balkanlarda Slav unsurunu esaslı şekilde yerleştirenler Avarlar oldular. En kuvvetli dönemleri VII. yüzyıl başlarıdır. Onlar 626'da Bizans'ın merkezi İstanbul'u bile kuşatmışlardır. Aynı yüzyılın ortalarına doğru Dnepr boylarındaki Bulgar Türklerinin kuvvetlenmeleri sonucunda Avarlar zayıf düşmüşler ve nihayet Büyük Karl tarafından 796'da varlıklarına son verilmiştir. Slav kavimleri Türk devlet ve ordu teşkilâtını Avarlardan öğrenerek kendi teşkilâtlarına esas almışlardır (bk. AVAR'LAR).

Doğu Avrupa'da ilk defa muntazam bir devlet kuran Türk kavmi ise Hazarlar olmuştur. Avrupa Hunlarına bağlı olan Hazarların 453'te Aşağı İdil boyunda yaşadıkları anlaşıyor. Onların bağımsız bir devlet kurmaları, Sabir Türklerinin hâkimiyetinin sarsılmasından sonra, yani VI. yüzyılın ortalarından sonraya aittir. Hazarlar İdil'in ağzındaki İtil şehrini kendilerine merkez edinmekle o devrin bütün önemli ticaret yollarının kavşak noktasında bulunduklarından canlı bir ticarî hayatları vardı.

VII. yüzyılda Bizans - İran mücadelesinde Bizans'ın tarafını tutarak önemli siyasi rol oynamağa başlayan Hazar Kağanlığı, VII - IX. yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın en büyük imparatorluğu derecesine yükselmişti. Kama Bulgarları ve Macarlar başta olmak üzere, pek çok kavim ve bu arada Fin ve Slav kavimleri de yüksek Hazar hâkimiyetini tanıyarak vergi veriyorlardı. Kiev Rusyasında ilk devlet teşkilâtı ile iktisadî teşkilâtın kurulması ve yayılmasında Hazarların büyük rolü olmuştur. Hazarlarda büyük bir dinî tolerans da göze çarpar. Hükümdar ve yüksek idareci zümrenin Musevî olmasına rağmen, halk Hristiyan, Müslüman veya Şamanist idi ve her zümre eşit derecede muamele görüyordu.

IX. yüzyılda İdil - Harezm ticaret yolu Peçeneklerin istilâsı sebebiyle işleliğini kaybedince Hazar iktisadî varlığı da çökmeye başladı. Esasen Emevîler zamanında başlayan Arap - Hazar mücadelesi de bu devleti bir hayli hırpalamıştı. Ancak Hazar devletinin siyasi varlığının sona ermesinde, doğudan gelen yeni Türk göçleri ile Arap akınları kadar, kuzeyden Kiev üzerinden gelen Vareg - Rus akınlarının da etkisi olmuş ve X. yüzyılın sonlarına doğru bu devlet hızla çökmüştür (bk. HAZAR'LAR).

Hazarların siyasi varlığının zaafa uğramasında önemli rol oynayan yeni Türk göçlerine gelince, bunlar Peçenekler, Uzlar (Oğuzlar) ve Kıpçaklar (Kumanlar) tarafından yapılan göçlerdir.

Peçenekler Sirderya - Aral gölü civarındaki yurtlarından Oğuzlar tarafından çıkarılmış ve batıya doğru itilmişlerdi. 870 tarihlerinden itibaren Don ile Dnepr nehirleri arası ve Kırım'ın da bir kısmı dahil olmak üzere Peçeneklerin eline geçmiştir. Peçeneklerin işgal ettiği saha kuzeyde Kiev şehrine, batıda Tuna nehrine kadar varıyordu. 150 yıl kadar Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırların hâkimleri olan Peçenekler, daha sonra Balkanlara inerek Balkanları ele geçirip Bizans üzerine yürümüşlerse de, 1091'de Aşağı Meriç boyunda Kıpçak - Bizans birleşik kuvvetlerine yenilmişlerdir. Onlardan bir kısmının Bizans arazisinde yerleştirildiği ve Bizans ordusunda atlı kıtalar teşkil ettikleri bilinmektedir. Bir devlet kuramamakla birlikte Peçeneklerin büyük tarihi rolleri olmuştur. Macarların Azak kıyısından bugünkü Macaristan'a gelip yerleşmeleri onların hareketi sonucudur. Ayrıca onlar, işgal ettikleri topraklar ile Doğu ve Güney Slavları birbirlerinden ayırmışlardır ki bunun daha sonraki Türk - Macar ve Alman tarihi bakımından çok önemli sonuçları olmuştur. Bu Türk kavminin oynadığı önemli bir rol de, Rusların Karadeniz kıyılarına inmeleri ne karşı en büyük ve kuvvetli bir set vazifesi görmeleri olmuştur (bk. PEÇENEKLER).

Peçenekleri daha Yayık ve İdil boylarında iken takip eden ve Oğuzlardan bir kütme olan Uzlar, 1054'te Karadeniz'in kuzeyindeki topraklarda göründüler. Onların ha-

reketterine ise Kıpçak baskısının yol açtığı anlaşılmaktadır. Kıpçaklar burada da Uzlari sıkıştırmakta devam ederek onların çoğunun Tuna boyuna ve oradan da Balkanlara inmelerine sebep olmuşlardır. 1064-1065'te Tuna'yı geçen Uzlari, birçok kollara ayrılarak Balkanlarda geniş bir istila hareketinde bulunmuşlar, Trakya, Makedonya ve Selanik bölgelerini yağmalamışlardır. Ancak, dağıntık bir halde bulunan Uzlari arasında çıkan bir salgın hastalık onları zayıf düşürdüğü gibi, eski düşmanları Peçeneklerin ve yerli halkın da hücumlarına uğrayarak pek çok zayıat verip kuvvet ve önemlerini kaybettiler. Onlardan da bir kısmı Balkanların çeşitli yerlerinde ve özellikle Makedonya ile Vardar ovasında yerleştirildiler ki, aynı yörelerde Peçenekler de yerleştirileceklerdi. Bu suretle Vardar ovası, Osmanlılardan çok daha önce bir Türk yurdu mahiyetini almıştı (bk. UZ'LAR).

Uzlari takiben 1060'larda Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara gelen ve buraya kendi adlarını (Deşt-i Kıpçak) veren Kıpçaklara gelince, bunlar Kimek topluluğunu meydana getiren 7 Türk boyundan biri idi. Batılı kaynaklar onlara *Kuman* adını vermişlerdir. Rus vekayinamelerinde ise adları *Polentur* olarak kaydedilmiş olup bu kelime Rusçada "sarışın" anlamını ifade etmektedir. Anlaşıldığına göre, Kıpçak Türkleri sarışın idiler. Kıpçaklar, 1238-1239'lara kadar Karadeniz'in kuzeyindeki toprakları ellerinde bulundurmışlar ve onlar da Peçenekler gibi Kiev Rusyasının Karadeniz'e inmesine engel olmuşlardı. Kiev Rusyasına sürekli Kıpçak akımları, Vareglar ile Slavların birtakım yer değiştirmelere maruz kalarak birbirleri ile karışıp kaynaşmalarına ve bugünkü Büyük Rus kitesinin meydana gelmesine de yol açmıştır. Rusların *Igor Bölüğü* destanı da onların 1185'te Kıpçaklar karşısında uğradıkları müthiş hezimetin etkisi ile meydana gelmiştir. 1238'lerde Moğol baskısına maruz kalan Kıpçaklar, Deşt-i Kıpçak'ı Moğollara terk etmek mecburiyetinde kalacak ve bu sahada Altın Ordu devleti kurulacaktır (bk. KIPÇAK'LAR).

Türklerin İslamiyete girişi ve ilk Müslüman - Türk siyasi teşekkülleri: Müslüman olmadan önce Asya ve Avrupa'nın çeşitli yerlerinde 1200 yıl kadar hüküm sürmüş ve birçok siyasi, sosyal ve etnik izler bırakmış olan Türk toplulukları, İslami dönemde de çeşitli ülkelerde büyük imparatorluklar, devletler ve beylikler kurarak, İslam dünyasının mukadderatına hâkim olmuşlar ve Osmanlılarla birlikte mütalâa edildiği takdirde Orta Asya, Yakın Doğu ve Avrupa'nın son 1000 yıllık tarihine yön vermişlerdir.

İslam imparatorluğunun bütün doğu bölgelerini içine alan Irak genel valiliğine Haccac'ın getirilmesi ve onun da Horasan'a Kuteybe'yi tayin etmesini (705) müteakip Müslümanlar kısa zamanda Maverâünnehr'i alarak Türklerle temasla geldiler. Türklerle çarpışmaların başlamasından kısa bir süre sonra Arapların savunmayı tercih eder duruma girmelerinden anlaşıyor ki, onlar Türkler karşısında başarıya ulaşamamışlardır. Özellikle 751 Talas savaşından sonraki dönemde iki taraf arasındaki yakın ilişkiler Türklerin Müslümanları ve İslam dinini daha yakından tanımalarına fırsat vermişti. Bunlara göre, Türklerin, dünya tarihinin en önemli olaylarından biri olmak üzere, İslamiyete girişleri kendi istekleri ile olmuştur. Gerçekten, İslam dininin eski Türk inanç ve telâkkilerine uygun yanları çoktu. Bir defa her iki inanç, kendilerinin dışındaki inanışlara karşı geniş bir hoşgörüye sahipti. Ayrıca Türklerin, İslamiyete girişleri-

ne rastlayan günlerde tek tanrılı inanca aşına oldukları bilinmektedir. Bundan başka, İslamiyetin telkin ettiği ahlaki kurallar da Türk ahlak anlayışına uygundu. Öte yandan cihat fikri, Türklerdeki fütuhat felsefesi ile büyük ölçüde bağdaşıyordu. Her iki inanışta da kişileri idare edenlerin bu yetkiyi tanrıdan aldıkları görüşü hâkimdi. Türklerin temizlik anlayışı İslamiyetin temizlik telkini ile tam bir bağdaşma göstermişti. Dolayısıyla Türklerin kısa zamanda İslam dinini benimseyerek bu dinin liderliğini ele geçirmelerinde şu hususların rolü olmuş görünmektedir.

Daha Emeviler zamanında Arap devletinin sivil ve askerî kadrolarında yer almağa başlayan Türkler, özellikle Abbasiler zamanında ve halifelik hassa ordusunda büyük önem kazandılar. Hassa ordusundan yetişen Türk kumandanlar, genel valiler olarak büyük başarılar elde ettiler. Hatta bunlardan Mısır valiliğinde bulunmuş olan ikisi istiklallerini ilân ederek birer devlet kurmuşlardır. Bunlardan biri Tolunoğlu Ahmed olup kurduğu devlet Tolunular veya Tolunoğulları (b. bk.) adıyla anılmış ve Mısır'da 875'ten 905 yılına kadar hâkim olmuştur. Yine valilerden Toğaç oğlu Muhammed Ebu Bekir, İhsidler soyundan geldiği için onun tarafından kurulan ve 935'ten 969'a kadar Mısır'a hâkim olan devlete İhsidler devleti denilmiştir. Her iki devlet de ilk Müslüman - Türk devletlerinden sayılmaktadır ve Mısır'da Orta Asya'dan beri devam edegelen Türk idare geleneklerine uygun bir teşkilât vücuda getirmişlerdir.

Orta Asya'da çoğunluğu Türklerle meskün bir bölgede ise ilk Müslüman - Türk devletini kuranlar Karahanlılar (840? - 1212) olmuştur. Bu devleti kuranların Yağmalar olduğu hemen hemen anlaşılmış bulunmaktadır. İhtimal vaktiyle Uygurlara bağlı bir kavim olan ve bu bağlılıktan dolayı Kara Yağma şeklinde de adlandırılan Yağmalar, 840'ta Uygur devletinin yıkılmasından sonra, başlarında Buğra Han unvanını taşıyan ve Uygur hükümdar ailesinin de bir kolu olan hükümdarları ile Kaşgar bölgesinde hâkimiyeti sağlayarak burada bir devlet kurmuşlardır. Karahanlı devletinin başında bulunanların *han* veya *hakan* unvanını alabilmeleri ve hâkimiyetlerinin kolayca tanınması, onların Uygur hükümdar ailesinden gelmeleri suretiyle meşruluk kazanmalarından ileri gelmiştir.

Karahanlı devletinin kuruluş tarihi kesinlikle bilinmemektedir. Bu kuruluşun 840'ı takip eden yıllarda olduğu söylenebilir. Ancak kesin olan husus, 934'te bu devletin başına geçen Satuk Buğra Han'ın İslamiyeti kabul ederek, bu yeni dini devletin tebasını oluşturan hemen bütün Türk topluluklarına da benimsetmesidir. Müslüman olduktan sonra Abdülkerim adını alan Satuk Buğra, 959'da öldüğü zaman, bu devlete tâbi Yağma, Karluk, Çigil, Tuhsi, Argu v.b. Türk topluluklarının büyük bir kısmı İslamiyeti kabul etmiş bulunuyordu ki, İbnü'l-Esir'de 960'ta 200 000 çadırlık bir Türk topluluğunun İslamiyete girdiğini gösteren kayıt, bununla ilgilidir.

İlk idare merkezleri Kaşgar ve kuzeydeki ikinci merkezleri de Balasagun olan Karahanlılar, 999'da Samanoğulları devletine son vererek Maverâünnehr'e de hâkim oldular. 1040-1050'lerden sonra devletin ikiye bölünmesinden sonra özellikle Semerkand ile Özkend ve Buhara da devletin batı kısmının önemli idare merkezleri durumuna gelmişlerdir.

Devletin doğu kısmı önce Selçukluların, sonra da uzun süre Karahitayların hâkimiyeti altında 1210 tarihine; batı

kısmı ise Melikşah zamanından itibaren (1089) uzun süre Büyük Selçuklulara, sonra da Harezmşahlara tâbi olarak 1212 tarihine kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir.

Karahanlılar Orta Asya'da ilk Müslüman-Türk devleti olmak hasebiyle Türk-İslâm kültür ve medeniyeti dediğimiz tarihi gelişmenin de temellerini attılar. Karahanlıların, tamamen Türk bir muhitte, hâkimiyet anlayışı, saray teşkilâtı, merkez ve taşra teşkilâtı ve askeri teşkilât itibarıyla tamamen Türk özelliklerini korudukları, ancak kadılık, muhtesiplik, kâfirlere karşı cihat ve benzeri bazı konularda İslâm müesseselerini benimzedikleri anlaşıyor.

Karahanlılar devri aynı zamanda İslâmî Türk edebiyatının da geliştiği dönemlerden biri olmuştur. Özellikle hükümdarların medreseler, hastahaneler ve kütüphaneler kurup bunlara zengin vakıflar tahsis etmeleri ve bilim adamlarını korumaları ile gelişen ortamda her bakımdan değerli eserler vücuda getirilmiştir. Bu dönemde yazılan Balasagunlu Yusuf'un *Kutadgu bilig'i* (1069) Türk devlet geleneğinin dile getirildiği bir siyasetname olmuş, Kâşgar bilim muhitinde yetiştiği anlaşılan Kâşgarlı Mahmud'un *Divanü lügati't-Türk'ü* ise Türk dili, edebiyatı ve folklorunun, kısacası en geniş anlamıyla Türk kültürünün eşsiz bir âbidesi olarak yükselmiştir (bk. KARAHANLI'LAR).

Karahanlılardan sonra kurulan önemli bir Türk-İslâm devleti de Gazneliler devleti (969-1187) olmuştur. Bu devleti kuranlar, Samanoğullarının hassa ordularından yetişmiş Türk kumandanlarıdır. Kısa zamanda Horasan, Harezm, Irak-ı Acem ve bugünkü Afganistan ile Güneydoğu İran'a hâkim olan Gazneliler, özellikle meşhur hükümdarları Sultan Mahmud (997-1030) zamanında Kuzey Hindistan'da fethederek bu ülkede İslâmîyetin yayılmasında birinci derece rol oynamışlardır. 1040 Dendanekean yenilgisinden sonra Afganistan ve Kuzey Hindistan'a çekilerek Selçuklulara bağlı bir devlet haline gelen Gazneliler de Türk kültürünün gelişmesine hizmet etmişlerdir. Devlet teşkilâtı itibarıyla daha çok Samanlı-İran geleneğinin etkisi altında bulunmalarına rağmen, askeri kuvvetleri, teşkilât ve unsur olarak Türk kalmıştır. Meşhur âlim el-Birûnî de Gazne sarayında ve özellikle Sultan Me'ud'un himayesinde ünlü eserini meydana getirmiştir (bk. GAZNELİ'LER).

İlk Müslüman-Türk devletleri söz konusu edildiğinde, gerek oynadığı tarihi rol gerek başta Oğuzların Yakın ve Orta Doğu'ya yayılmaları olmak üzere, daha sonraki yıllarda da devam eden etkileri ile üzerinde önemle durulması gereken devlet, Büyük Selçuklu İmparatorluğudur.

Büyük Selçuklu İmparatorluğunu kuranlar Oğuzlardır. Oğuzların IX. yüzyıl sonlarından itibaren Sirderya boyları ve Aral gölü çevresinde görüldüklerine işaret edilmiştir. Oğuzların bu bölgede, başlarında *yabgu* unvanlı hükümdarlarının bulunduğu bir devletleri vardı. Bu yüzden bu devlete Oğuz Yabgu devleti adı verilmektedir. Yabguların *kül erkin* unvanlı naipleri vardı. Ordularını sübaşı denilen komutanlar yönetirdi. İslâm yazarlarına göre, onlar Türklerin en savaşçı unsuru idiler. Silâh ve avadanlıkları mükemmeldi. Komşuları olan Karluklar, Peçenekler, Kıpçaklar ve Hazarlarla genellikle savaş halinde bulunurlar, barış zamanlarında Maverâünnehr ve Harezm şehirlerine inerek ticaret yaparlardı.

Oğuzların Selçuklulardan önce de böyle bir siyasi teşekkül kurmuş olmalarına rağmen, kökleri eskilere giden bir de boy teşkilâtına sahip bulundukları ve günlük hayatlarında bu teşkilâtın daha önemli rolü olduğu anlaşıyor. Görünüşe göre, devletin varlığına rağmen onlar başlarında boy beylerinin bulunduğu boylar halinde yaşıyorlardı. Kâşgarlı Mahmud'un bildirdiği gibi onlar 24 boydan oluşuyorlardı. Bu 24 boyun 12'si Boz Oklar ve 12'si de Üç Oklar olmak üzere iki ana kola ayrıldığı anlaşıyor. İnanişâ göre, Oğuzların atası efsanevi Türk hükümdarı Oğuz Han olup Boz Oklar onun üç büyük oğlu olan Gün Han, Ay Han ve Yıldız Han soyundan, Üç Oklar da üç küçük oğlu olan Gök Han, Dağ Han ve Deniz Han'ın soyundan türemişlerdi. Boz Ok kolundan Gün Han oğulları: Kayı, Bayat, Alka Evli (Alka Bölük), Kara Evli (Kara Bölük); Ay Han oğulları: Yazır, Döğer, Dodurga, Yıparlı; Yıldız Han oğulları: Afşar (Avşar), Kızık, Beğ Dili ve Karkın idiler. Üç Ok kolundan ise Gök Han oğulları: Bayındır, Peçenek(k), Çavuldur, Çepni; Dağ Han oğulları: Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüregir; Deniz Han oğulları: İğdir, Bügdüz, Yıva ve Kınık idiler.

Oğuz Yabgu devletinin 1002'den önce ve Kıpçak akınları sonunda yıkıldığı kesin gibidir. Yabgu devleti yıkılınca, bu devletin sübaşılığı görevinde bulunmuş olan ve kendisinden önce babası Dnkak da sübaşılık yapan, Oğuzların da Kınık boy beyi ailesine mensup bulunan Selçuk, kendisine bağlı Oğuzları olarak Cend yöresine gelip yerleşmiştir. Bu tarihlerde onlar İslâm dinini de benimsediler ki, İslâm kaynaklarında Müslüman Oğuzlara *Türkmen* denildiği bilinmektedir. Selçuk'un oğullarından İsrail'in 1002'de Arslan Yabgu unvanını taşıyor olması, Selçukluların daha başlangıçta kendilerini Oğuz devletinin varisleri olarak gördüklerini, başka bir deyişle onların Oğuz Yabgu devletinin son sülâlesi olduklarını göstermektedir.

Selçuk'un ölümünden sonra yeni Kıpçak baskılarının da etkisi ile Arslan Yabgu idaresindeki Selçuklular Buhara civarına indiler. Burada Karahanlıların Buhara kolu ile iş birliği yaptılar da, 1025'te Arslan Yabgu Gazne'li Mahmud tarafından tutsak edildi. O, Anadolu Selçuklularının atası olup, bu bakımdan anılması gereken bir Türk büyüğüdür. Onun tutsaklığından sonra ailenin başına Selçuk'un torunları Muhammed Tuğrul ve Davud Çağrı beyler geçtiler. 1035'te Horasan'a inen Selçuklular, beş yıllık sürekli mücadelelerden sonra Gaznelilere karşı kazandıkları 1040 Dendanekean zaferi ile Selçuklu İmparatorluğunu da kurmuş oldular.

Selçuklu İmparatorluğunun kuruluşu Oğuz Türklerinin tarihinde pek önemli bir dönüm noktasıdır. Bu devletin kurulması ile İslâmın siyasi hâkimiyeti Oğuzların eline geçtiği gibi, Türklük için ikinci bir ana vatan olan Anadolu ile ona komşu ülkeler de onların yurdu olmuştur. Oğuzlar, Yakın Doğu İslâm dünyasının, özellikle X. yüzyılın başlarından itibaren siyasi bakımdan zayıf bir duruma düşmesinden faydalanarak adım adım ilerleyen Bizans'ı geri atmakla kalmamış, onun asıl dayanağı olan Küçük Asya'yı da fethetmek suretiyle bu devletin çökmesinde en önemli âmil olmuşlardır. Onlar Haçlılara karşı da İslâm âlemini müdafaa etmiş ve İslâmın siyasi bakımdan yıkılmasını önlemişlerdir.

1040'tan 1194'e kadar devam eden Büyük Selçuklu İmparatorluğu, 1157'de Sultan Sencer'in ölümü ile parçalanma dönemine girmişti. Dolayısıyla en kudretli dönemleri Tuğrul Bey (1040 - 1063), Alp Arslan (1063 - 1072), Melikşah (1072 - 1092) ve Sencer (1117 - 1157) dönemleri olmuştur.

Tuğrul Bey 1055'te Bağdad'a girip halifeyi Büveyhoğullarının tahakkümünden kurtardıktan sonra halife ona "Doğunun ve Batının hükümdarı" unvanını vermiş ve bunu ifade etmek üzere de iki kılıç kuşatmıştı. Bu, İslâm âleminin cismanî hâkimiyetinin resmen Türk hükümdarına verilmesi demekti ki, o zamana kadar hiç kimseye böyle bir tevcih yapılmamıştı. Artık halifeye bağlı bütün İslâm dünyasının siyasî kudretini Türkler temsil ediyordu.

Sultan Alp Arslan'ın fetihleri, bütün Azerbaycan ile Kuzey Irak ve Suriye'yi birer Türk yurdu haline getirdikten başka, 1071'de Malazgirt ovasında Bizans askerî varlığına indirilen ağır darbe ile Anadolu'nun kapıları sonuna kadar Türklere açılacak, bir yandan devlete bağlı beyler, bir yandan da yarı bağımsız hareket eden Türkmenler, 3-4 yıl gibi kısa bir zaman içinde Marmara kıyılarına kadar ulaşıp bu ülkeyi Türklük için yeni ve ebedî bir ana yurt haline getireceklerdir.

Melikşah devri, Selçuklu İmparatorluğunun en fazla genişlediği bir devir olmuştur. Bu devirde Selçuklu hudutları Adalar Denizi kıyılarından Ceyhun'a kadar uzanıyordu. Karahanlılar ve Gazneliler de imparatorluğa tâbi hale getirilmişlerdi. Bu devirde özellikle Arslan Yabgu'nun torunları, yani Kutalmış'ın oğulları ile birçok Oğuz beyleri Anadolu'nun fethine girişerek, Adalar Denizi ve Boğaziçi'ne kadar olan yerleri fethetmişler, Anadolu ova, vadi ve yaylaları Oğuzlar (Türkmenler) tarafından doldurulmuş idi.

Melikşah'ın ölümünü takip eden fetret devrinin iç karışıklıklarından sonra Sultan Sencer, imparatorluğa şeklen eski itibarını iade etmiş görünüyorsa da, devlet artık eski kudretinden çok şey kaybetmiş bulunuyordu. Sencer'in 1141'de Katvan ovasında Karahıtaylara yenilmesi, imparatorluğun ne durumda olduğunu göstermişti. Ancak, Sencer'in en büyük hatası 1153'te kendi soydaşları göçebe Oğuzların üzerine ısrarla varması ve neticede onlara tutsak düşmesidir. 1156'da bu esaretten kurtarıldı ise de, yaşlı, yorgun, hazinesi boşalmış ve mânen bitmiş bir sultanın bir şey yapması beklenemezdi. Nitekim kurtuluşundan yedi ay kadar sonra öldü (1157). 1194'te imparatorluğa son verenler ise Selçuklu sultanlarının memlük (köle)'lerinin çocukları olmuştur. Şöyle ki, Selçuklular kendi soydaşları olan Türkmenleri devlet hizmetlerinden mahrum bırakıp onları devlet kadrolarından uzak tutarlarken, Karluk, Kıpçak, Çigil gibi Türklere mensup memlüklerden, yani kullardan oluşan hassa ordularına dayanmışlardı. Özellikle zayıf şahsiyetli hükümdarlar zamanında bu memlük beylerin nüfuzları artmış ve bunlardan kuvvetli hanedanlar çıkmıştır. Bu memlük hanedanlardan biri (İldenizliler) Sencer'den sonra devletin iktidarını elinde tutmuş, diğer biri de (Harezmşahlar) efendileri Selçukluların devletine son vermiştir. Selçuklu devletinin ilk hükümdarı gibi son hükümdarı da Tuğrul adını taşımakta olup Rey yakınında Harezmşah Tekiş ile yaptığı savaşta kahramanca çarpışarak ölmüştür (1194). Çok genç olan bu Selçuklu hükümdarının başını memlük İldeniz'in torunu kesmiş, Melikşah'ın ibrikarbaşısı memlük Anuş Tegin'in torunu da onu Bağdad'a göndermiştir. Sel-

çukluların bu hazine âkabeti, kendi soydaşlarından yüz çevirmeleri ve onları ikinci, hatta üçüncü plana itmelerinin, devletin gerek sivil gerek askerî kadrolarını da Oğuz (Türkmen) olmayanlarla doldurmalarının bir neticesidir. Selçuklular, memlük asıllı beyleri önemli mevkilere çıkarırlarken öz kavimlerinden olan Türkmen beyleri de Arap hükümdarların hizmetine girmeye başlamışlardı ki, böyle bir durum başka hiçbir kavmin tarihinde görülmez.

Ancak Türkmenler bütünü bir tarafa atılmış değillerdi. Esasen kalabalık ve savaşçı olan bu kavme karşı tamamen ilgisiz kalmaları da imkânsızdı. Bu sebeple Türkmenler, bazı devletlerin ve beyliklerin askerî kuvvetleri arasında yer aldıkları gibi, Anadolu'da, İran'da ve hatta Suriye'de devletlerin dayandığı önemli bir unsur, bitmez tükenmez bir yedek kuvvet rolünü oynadılar ve Araplar ile diğer kavimlerin baş kaldırmalarına da engel oldular.

Türkmenler Yakın Doğu'da genel olarak uc bölgelerinde yurt tutmuşlardır. Bundan hem kendileri hem de bağlı oldukları devletler memnundu. Türkmenler düşman memleketlerine akınlar yapmak ve oralarından gelecek hücumlara karşı koymak suretiyle bağlı bulundukları hükümdarlara hizmet ediyorlar ve kendileri için de ganimet sağlıyorlardı. Onlar uc'lar için o kadar gerekiydiler ki, İmadeddin Zengi, Şehrizor bölgesindeki Yıva Türkmenlerinden bir kısmını Suriye'deki Haçlı hududuna getirerek yerleştirmişti.

Uclardaki Türkmenlerden en kalabalığı Anadolu'da Bizans hududundakiler olup şöretleri her tarafa yayılmıştı. Türkmenlerden bazı zümreler de kıyı vilâyetlerde ve kıyıda yörelerde oturuyorlardı. Türkmen beylerinden birçokları, doğrudan doğruya yörelerin hâkimi olduktan başka, birçokları da dirlik sahibi bulunuyorlardı. Türkmen beyleri de memlük valiler gibi şartları uygun buldukça oturdukları bölgelerde veya bizzat kendilerinin fethettikleri yerlerde beylikler kurmuşlardır.

Böylece başta kendi öz kavimlerine ilgisiz kalmalarının da sebep olması ile Selçuklu hanedanları ve onların memlükleri kaybolup gittiler. Halbuki Türkmenler Türklüğün varlığını daha yüzyıllarca devam ettirdiler.

Selçukluların idarî teşkilâtında Gazneli - Samanlı - Abbasi - Sasani geleneğinin izleri, özellikle unvanlarda daha açık bir biçimde kendini göstermektedir. Ancak temelde eski Türk devlet felsefesi değişmeden korunmuş, buna ait bazı merasim, ürf ve âdetler dikkatle yerine getirilmiştir. Türk kültür ve medeniyeti konusunda da Selçukluların seçkin bir yerleri vardır. Özellikle medreseler onların zamanında âdetâ bütün Türk - İslâm dünyasına yayıldığı gibi, her tarafta hastahane ve kütüphaneler de kurulmuştur. Selçuklu sultanları yanında hatunlarının da bilim müesseseleri ve hayır eserleri vücuda getirmeleri, onların bu konuda da Türk millî geleneklerine bağlı kaldıklarını göstermektedir. Bu müesseseler için inşa edilen binalar ise birer mimarlık âbidesi olup onlar mimaride Selçuklu tarzı denilen bir üslûbun da yaratıcıları olmuşlardır (bk. SELÇUKLULAR).

Türkmenlerin (Oğuz Türklerinin) Osmanlı İmparatorluğundan önce kurdukları en büyük devlet olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu bünyesinde birçok devlet, atabeylik ve beylik yer alıyordu. Başka bir söyleyişle, Büyük Selçuklu İmparatorluğuna tâbi birçok vassal devletler vardı. Bu vassal devletlerin bir kısmı imparatorluğun kendi bünyesinden doğmuştu. Bunların her biri ayrı ayrı ele alınıp incelenmeye değer devletlerdir. Ancak söz konusu devletlerin hemen

tamamı sistem itibarıyla Selçuklu teşkilâtı olan ve artık âdeta klasik bir hal almış olan Türk-İslâm devlet teşkilâtından, onun temsil ettiği kültür ve medeniyetten farklılık göstermediklerinden, burada Selçuklu İmparatorluğu bünyesindeki devletlere kısaca işaret edilmekle yetinilecektir.

Irak ve Horasan Selçukluları (1092-1194): Melikşah'ın ölümü üzerine başlayan taht kavgaları sırasında, Selçuklu taht iddialıları tarafından söz konusu bölgeler ayrı bir idare haline getirilmişti. 1194'ten sonra toprakları Harezmşahlara geçmiştir.

Kirman Selçukluları (1092-1187): Bu devlet aslında Büyük Selçuklulara tâbi bir beylik olarak, Çağrı Bey'in oğlu Kara Arslan Kavurd (1040-1073) tarafından kuruldu. Onun 1073'te öldürülmesinden sonra evlâdı elinde kalan Kirman, Melikşah'tan sonra bağımsız hale gelmiş ve Sencer'i esir eden Oğuzların başbuğlarından Dinar Bey tarafından işgal edilmek suretiyle sona ermiştir.

Suriye Selçukluları (1092-1117): 1077'den beri Suriye meliki olan Alp Arslan oğlu Tutuş, kardeşi Melikşah'ın ölümü üzerine bağımsızlığını ilân etti. Tutuş 1095'te öldürülünce, iki oğlundan Rıdvan Haleb'de, Dukak Şam'da bağımsız oldular ise de, saltanatları uzun sürmemiş, Haleb Artuklu II Gazi'nin, Şam ise Börüoğulları (Şam Atabeyleri)'nin eline geçmiştir.

Anadolu (Türkiye) Selçukluları (1075-1308): Bu devleti kuranlar, Selçuklulardan Arslan Yabgu oğlu Kutalmış'ın oğullarıdır.

1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'ya kalabalık Türkmen toplulukları gelip yerleşmeğe başladı. Bu gelenlerin çoğu, vaktiyle Arslan Yabgu'nun buyruğunda bulunan ve onun hâkimiyetinden sonra öteki Selçuklu gâhlerinin hâkimiyeti altına girmeyen, Arslan Yabgu'dan dolayı Yabgular diye adlandırılan Türkmenlerdi. Bu Türkmenler, az sonra, Anadolu'yu fethetmek üzere Selçuklu beyleri arasında kendi beylerinin torunlarını, Kutalmış oğlu Süleyman Şah ile kardeşlerini bularak onların etrafında toplandılar.

İlk defa Güney Anadolu taraflarında tarih sahnesine çıkan Süleyman Şah, az sonra Orta Anadolu'da Kenya'yı ve nihayet Bizans'ın içinde bulunduğu durumdan da yararlanarak 1075'te İznik'i zapt edip kendisine başşehir yaptı. Böylece Türkiye Selçukluları devletinin temelleri atılmış oluyordu. Daha sonra tekrar Anadolu'ya yönelen Süleyman Şah, Tarsus, Adana, Misis şehirlerini zapt edip Malatya'yı da haraca bağladı. 1085'te Antakya'yı alan Süleyman Şah, 1086'da Suriye meliki Tutuş ile yaptığı savaşta yenilerek savaş meydanında kaldı.

Anadolu Selçukluları devletinin ikinci sultanı sıfatıyla 1092'de tahta oturan Süleyman Şah'ın oğlu I. Kılıç Arslan'ın niyeti Anadolu'da siyasî birliği sağlayıp ayrı beylikleri ortadan kaldırmaktır. Önce İznik ve Foça hâkimi Çaka Bey'i ortadan kaldırdı (1094). Batıda kuvvetli bir rakipten kurtulmuş olarak Malatya'yı kuşattı. Ancak bu arada Haçlıların Anadolu'ya ayak basması üzerine, kendi başşehirinin imdadına koşmak durumunda kaldı ise de, İznik'in düşmesine engel olamadı (1097). Bundan sonra Danişmend Gazi ve Kayseri hâkimi Hasan Bey'in kuvvetleri ile birleşerek, Eskişehir önünde Haçlıların karşısına çıkan Kılıç Arslan, onlara ağır kayıplar verdirmesine rağmen galip gelemedi.

İznik ile birlikte Batı Anadolu'yu elden çıkaran Türkler Orta Anadolu'ya çekildiler. I. Kılıç Arslan merkezini

Konya'ya nakletti. Bunu müteakip Antakya Haçlı kontu Bohemond'un esir edilmesi üzerine 1101'de yeniden Anadolu'ya giren Haçlıları Amasya ve Konya Ereğlisi yakınlarında imha etti (1102).

Daha sonra Bizans ile anlaşılan Kılıç Arslan, Danişmendliler elinden Malatya'yı aldı. Harran'ı ve Meyyafarikin (Silvan)'i de ülkesine kattığı gibi, Diyarbakır ve Musul bölgelerine de hâkim oldu. Fakat Emir Çavlı, Artuklu II Gazi ve Suriye hükümdarı Rıdvan'ın birlikleri ile Habur ırmağı kenarında yaptığı savaşta kaybetti ve bu ırmakta boğularak öldü (1107). Ondan sonra kısa bir saltanat fasılası ve taht kavgalarını müteakip, oğlu Mes'ud 1116'da Konya tahtına oturdu. 1155'e kadar yaklaşık kırk yıl Türkiye tahtında kalan Mes'ud'un saltanatı dönemi, Emir Melik Gazi idaresinde Danişmendlilerin Anadolu'da en kuvvetli hale geldikleri bir dönemdir. Bu bakımdan Mes'ud, aynı zamanda kayınbabası olan Melik Gazi'nin 1134'te ölümüne kadar âdeta onun himayesinde kaldı. Ancak bundan sonra kendini toparlayabilen sultan 1143'te Ankara, Çankırı ve Kastamonu'yu Danişmendlilerden geri aldı. Bir yıl sonra Elbistan'ı ele geçirdi. Haçlılar elindeki Maraş ve Göksun üzerine yürüdüğü sırada, onun yokluğundan istifade ile Konya'yı zapta kalkan Bizans imparatorunu ağır bir yenilgiye uğrattı.

Sultan Mes'ud'un Anadolu'da hâkimiyetini sağlamlaştırdığı bir sırada II. Haçlı seferlerinin başlıca kuvvetleri olarak Alman kralı III. Konrad ve Fransa kralı St. Louis'ın orduları Anadolu'ya girdiler. Selçuklu sultanı 1147'de Eskişehir yakınında Alman ordularını perişan etti. Bunu haber alan Fransa kralı, Orta Anadolu'ya girmekten çekinerek kıyıdan gitmeyi tercih etti. Ancak, yolda Türkmenlerin saldırısına uğrayan St. Louis de bir hayli zayıf kaldı.

Haçlılara karşı kazandığı parlak zaferden sonra Maraş ve civarını fetheden Mes'ud, Çukurova bölgesindeki Ermeni krallığına da ağır darbeler vurup birçok kale zapt etti. Bu arada Danişmendli emiri Yağribasan'ı da kendisine tâbi kıldı. Öldüğü zaman Türkiye Selçukluları devleti, bu ülkenin en kudretli siyasî varlığı haline gelmişti.

Mes'ud'un oğlu II. Kılıç Arslan, vaktiyle Danişmendlilere kaptırılmış olan Elbistan, Darende, Kayseri ve Malatya'yı geri aldıktan başka güneyde Nureddin Mahmud'un zapt etmiş olduğu toprakları da kurtardı. Ancak, onun en büyük başarısı, 1176 tarihinde Myriokephalon savaşında, Bizans imparatorluğuna bir daha belini doğrultamayacağı kadar ağır bir darbe indirmesi olmuştur. Bundan sonra Türkiye Selçukluları Bizans yönünden büyük bir tehlike görmeden diğer yönlerdeki fetih hareketlerine yönelebileceklerdir. Nitekim 1178'de Danişmendli beyliği ortadan kaldırılarak doğudaki tehlikeli bir rakip bertaraf edilmiştir.

Ancak, bu büyük hükümdarın ölmeden (1192) önce devleti 11 oğlu arasında pay etmesi, taht kavgalarının başlamasına ve devletin zaafa uğramasına yol açtı. Bu kavgaların sonunda 1196'da Konya tahtına oturan oğlu Süleyman Şah, Bizans'ı vergiye bağladı. Ermeni kralını hezimetle uğrattı. Mengücekoğulları ile Artukoğullarından bazı yerleri geri aldı. 1201'de Erzurum'u zapt ederek Saltuklular hanedanına son verdi. 1204'te ölen Süleyman Şah'ın yerine geçen kardeşi I. Gıyaseddin Keyhüsrev, Trabzon Rum imparatorunu yenip Karadeniz ticaret yolunu emniyete aldıktan sonra 1207'de Antalya'yı zapt ederek Anadolu Türk-

lûğüne deniz yolunu açtı. Ancak 1211'de Alaşehir yanında İznik kralı Laskaris ile yaptığı savaşta şehit oldu. Yerine oğlu İzzeddin Keykâvus sultan ilan edildi. İzzeddin de babasının izinden yürüdü. Kıbrıs kralı ile ticaret anlaşmasını yeniledikten sonra kuzey ticaretini iyice emniyet altına almak için Sinop üzerine yürüdü. Trabzon Rum imparatorunu mağlûp ve esir ederek Sinop'u zapt etti (1214). Ermenileri de vergiye bağlayan sultan 1220'de öldü. Onun sonra tahta amcası Alâeddin Keykubad geçti. O, 1223'te Alâiye (Alanya)'yi aldı ve burada ilk Selçuklu tersanesini kurdurdu. 1226'da Sinop'ta inşa ettirdiği donanmayı Kırım'ın ünlü ticaret limanı Suğdak'ı zapta gönderdi. Suğdak'ın zaptından sonra birçok Rus knezi ve Kıpçak beyi itaat altına alındı. Kara ordusu da Silifke'ye kadar kıyı şeridini zapt etti.

Alâeddin Keykubad Anadolu ile meşgul iken Asya'ya hâkim olan Moğollar hızla batıya doğru yayılmağa başlamışlardı. Harezmsahları 1220'de yenen Moğolların önünden kaçan Celâleddin Harezmsah, Anadolu'nun doğusunda düşmanca davranışlar içine girmişti. Bunun üzerine doğu seferine çıkan sultan, 1226'da Kâhta, Hısn-ı Mansur (Adıyaman) ve Çemişkezek'i aldı. 1228 yılında da Erzincan, Kemah ve Şebn Karahisar'ı alarak Mengücekoğullarına son verdi. Trabzon'u kuşattı ise de alamadı. 1230'da Erzincan yakınlarında Yassıçemen meydan savaşında Celâleddin Harezmsah'ı mağlûp etti. 1231'de Celâleddin ölüncce Selçuklular ile Moğollar komşu oldular. Moğolların yağma akınları Anadolu içlerine kadar uzanmağa başladı. Bu durumda Ögedey'in tâbîlik teklifini kabul etmek mecburiyetinde kalan sultan, ülkesini korumak için gerekli tedbirleri de alıyordu. 1234 yılında Harput, Urfa, Harran ve Rakka'yı Selçuklu hâkimiyeti altına aldıktan sonra doğu garnizonlarına kuvvetli askerî birlikler yerleştirmeye koyuldu. Ancak onun 1237'de yediği av etinden zehirlenerek ölmesi, işlerin alt üst olmasına yol açtı. Tahta çıkan oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev dirayetsiz biri idi. Onun idaresindeki Selçuklu ordusu 1243'te Sivas'ın doğusundaki Köse dağ savaşında, savaş bile yapmadan Moğollar önünde feci bir yenilgiye uğrayınca, Anadolu da Moğol tahakkümü altına düştü.

Moğollar Anadolu'da yarım yüzyıldan fazla hüküm sürdüler. Bu dönemde tahta geçen Selçuklu sultanları Moğolların elinde birer kukla idiler. 1243'ten Türkiye Selçuklularının tarihe karıştığı 1308 yılına kadar Anadolu, soygunlar, isyanlar ve iktisadî çöküntü içinde kalmıştır. Ancak Anadolu beyliklerinin ortaya çıkması ile bu ülke Türk lûğü yeniden canlılık kazanacaktır.

Türkiye Selçukluları kara ve deniz ticaretine büyük önem vermişlerdi. Anadolu'nun önemli yolları kervansaraylarla donatılmıştı. Tüccarın can ve mal emniyeti için gereken her tedbir alınmış, zarara uğrayan tüccarın malını tazmin etmek üzere bir çeşit devlet sigortacılığı geliştirilmişti. Canlı ticaret ve tarım hayatının sağladığı yüksek gelir ile Anadolu Türklüğü, Moğol istilâsına kadar tarihinin en mesut dönemlerinden birini yaşamıştır. Halkın ve devlet adamlarının sahip olduğu bu yüksek gelir sayesinde, başta Konya, Kayseri, Niğde, Sivas vb. olmak üzere Selçuklu Türkiye'sinin bütün şehirleri tamamen bayındır bir hale getirilmiş, sivil, askerî ve dinî mimarinin en güzel örnekleri verilmiştir.

Moğolların istilâ ettikleri yerleri yağmalayarak yakıp yıktıkları, halkını katledip çocuk çocuğu da sürgün ettik-

leri, dolayısıyla istilâlarını kan ve ateş ile yaydıkları bilinmektedir. Anadolu Türklüğünün de benzeri zulümlere maruz kaldığı bir gerçektir. Ancak, Moğol istilâsının Türkiye tarihi bakımından çok şanslı bir sonucu da oldu: Vaktiyle göçebe Oğuzların hareketine katılmayarak Sirderya boylarındaki şehir, kasaba ve köylerde kalmış olan yerleşik Oğuzlar, Moğol istilâsı önünden önce Horasan'a, oradan da Azerbaycan yoluyla Anadolu'ya geldiler ve burasını âdetâ tika basa doldurdular. Bu, öyle çok kalabalık bir insan unsuru, öyle büyük bir güç birikimi idi ki, beylikler dönemindeki toparlanmayı müteakip Osmanlıların öncülüğüne Hint Okyanusu'ndan Viyana kapılarına, Ukrayna bozkırlarından Afrika içlerine kadar her tarafa kolayca hâkim olmuş ve yüzlerce yıl bu hâkimiyeti devam ettirmiştir.

Büyük Selçukluların kumandan ve beyleri tarafından kurulan beylik ve atabeylikler: Artukoğulları Beyliği (1101-1409): Oğuzların Döğer boyundan olup, Anadolu'nun fetihinde büyük hizmetleri geçen ünlü Türkmen beyi Artuk'un oğulları Sökmen ve II Gazi beyler tarafından kurulmuştur. Bu beylik sonradan birtakım kollara ayrılmıştır. Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf) ve Âmid (Diyarbakır) kolu (1101-1231): Sökmen bey tarafından kurulan bu kolun toprakları 1231'de Eyyubîler tarafından zapt edildi. Mardin kolu (1108-1409): II Gazi Bey tarafından kurulmuş, Karakoyunlu Kara Yusuf tarafından ortadan kaldırılmıştır. Harput kolu (1185-1234): Harput ile civarına hükmeden ve en parlak dönemini Belek Gazi zamanında yaşayan bu kol, 1234'te Selçuklular tarafından yıkılmıştır. Artukoğulları, bölgenin Türkleşmesi ve imarında çok önemli rol oynadıktan başka, özellikle Haçlılara karşı mücadeleleri ve kazandıkları parlak başarılarla da şöhrat bulmuşlardır.

Danışmendli Beyliği (1092-1178): Malazgirt zaferinden sonraki fütuhat döneminde Danışmend Ahmed Gazi tarafından Anadolu'da kurulan beylik, bir ara, merkezi Sivas'tan başka, Kayseri, Ankara, Çankırı, Kastamonu, Bolu, İzmit, Malatya, Amasya, Niksar gibi geniş yöreleri içine alacak kadar genişlemiştir. Haçlılar ve Bizans ile yaptıkları başarılı mücadelelerle şöhrat kazanan Danışmend-oğulları, II. Kılıç Arslan tarafından ortadan kaldırılmış olup hâkim oldukları bazı şehirlerde zamanımıza kadar gelen eserler bırakmışlardır.

Mengüçüklü Beyliği (1118-1250?): Anadolu'nun ilk fethi hareketine katılan Türkmen beylerinden Mengüçük tarafından Erzincan, Kemah, Divriği, Karahisar bölgelerinde kurulmuştur. Bu beyliğin de biri Kemah-Erzincan, diğeri de Divriği olmak üzere iki kolu olup önce ilki, sonra da ikincisi Türkiye Selçukluları topraklarına katılmıştır.

Saltuklu Beyliği (1092-1202): Beyliğe adını veren İzzeddin Saltuk Bey'in babası Ali Bey tarafından Erzurum ve civarında kurulup 1092'den sonra bağımsız hale gelen beylik, 1202'de Türkiye Selçukluları tarafından ele geçirilmiştir.

Ahlat Şahları Beyliği (1100-1207): Alp Arslan'ın kardeşi Yakuti'nin oğlu İsmail'in memlûk kumandanlarından Sökmen el-Kutbi tarafından Ahlat'ta kurulmuş olan beylik, XII. yüzyılın 2. yarısında hâkimiyetini Kars'a kadar genişletmiş, 1207'de ise toprakları Eyyubîler eline geçmiştir.

İnaloğulları Beyliği (1103-1183): Suriye meliki Tutuş 1093'te Diyarbakır'ı zapt etmiş, idaresini bıraktığı oğlu

Dukak'ın atabeyi Tuğ Tegin, Haçlılarla mücadele için girdi. Onun bu arada kendisi de buradan ayrılmıştı. İnal burada kendi beyliğini kurdu. 80 yıl Diyarbakır'a hâkim olan bu Türkmen beyliğine Selâhaddin Eyyubî tarafından son verildi.

İzmir ve Efes beylikleri (1081-1097): Oğuzların Çavundur boyundan Çaka adlı bir bey, küçük yaşta Bizanslılara esir düşmüş, İstanbul'da uzunca bir süre kaldıktan sonra 1081'de İzmir'e kaçıp burada bir beylik kurmuştur. Daha sonra Foça'yı da alan Çaka Bey, kuvvetli bir donanma meydana getirerek Sakız, Midilli, Sisam ve Rodos adalarını zapt edip Çanakkale'ye ilerledi. Bizans devletine son vermek niyetindeydi. Bu maksatla Balkanlardaki Peçeneklerle iş birliği yaptı. Fakat Peçenekler 1091'de Kıpçaklar tarafından yenilince bu plan gerçekleşemedi. Çaka Bey, Bizans'ın tahrikleri sonucunda damadı I. Kılıç Arslan tarafından 1097'de ortadan kaldırıldı. Yine bu sıralarda Efes bölgesinde de küçük bir Türkmen beyliğinin varlığı bilinmekte olup başında da Tanrı Bermiş Bey bulunuyordu.

Fars Atabeyliği (1147-1284): İran'ın Selçuklular tarafından fethinden beri Fars bölgesine yerleşmiş bulunan 24 Oğuz boyundan Salur (Salgur) boyundan Atabey Sungur tarafından kurulmuştur. Bu beyliğe Salgurlular adı da verilir. Başşehri Şiraz idi. 1284'te sülâle sona erince toprakları İlhanlı devletine katıldı.

Azerbaycan Atabeyliği (II Denizliler) (1146-1225): Irak Selçuklu sultanı Mes'ud'un Azerbaycan genel valisi Atabey Şemseddin II Deniz tarafından kurulmuştur. Başşehri Tebriz idi. Nahçıvan ve Gence de önemli şehirlerindendi. Bir ara bütün Irak ve Güneybatı İran'a da hâkim olan beylik, Celâleddin Harezmşah tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Erbil Atabeyliği (1146-1232): İmadeddin Zengi'nin valilerinden Zeyneddin Ali Küçük tarafından kurulmuştur. Oğlu Muzafferüddin Gök Börü önce Musul atabeyleri, sonra da Selâhaddin Eyyubî ile iş birliği yaptı. O, 44 yıl süren saltanatı sırasında Erbil'i önemli kültür merkezlerinden biri haline getirdi. Moğolların birkaç akınına da püskürtmekle şöhret bulan Gök Börü 1232'de ölünce hanedan sona erdi.

Şam Atabeyliği (Börülüler veya Tuğ Teginliler) (1128-1154): Suriye Selçuklu atabeyi olup Haçlılar ile yapılan savaşlarda tanınan Tuğ Tegin'in oğlu Taceddin Börü tarafından kurulmuştur. Börü de özellikle Batımlara karşı mücadelesi ile meşhur olup kendisi de onlar tarafından öldürülmüştür. Bu beyliğe Musul atabeyi Nureddin Mahmud tarafından son verilmiştir.

Musul Atabeyliği (Zengiler) (1127-1259): Irak Selçuklu sultanı Mahmud'un Musul valisi olan İmadeddin Zengi tarafından kurulmuştur. Zengi, kısa zamanda Cizre, Nusaybin, Sincar, Harran ve Haleb'i de kendine bağlayarak kuvvetli bir devlet meydana getirdi. 1137'de Kudüs Haçlı kralını mağlûp ve esir etti. 1144'te de Urfa'yı alarak buradaki Frank kontluğuna son verdi. Bu olay Avrupa'da II. Haçlı seferinin başlamasına yol açacaktır.

Zengi'den sonra devlet, Musul ve Haleb olmak üzere iki kola ayrıldı. Onun Haleb atabeyi olan oğlu Nureddin Mahmud da Haçlılarla mücadelesi ile meşhurdur. 1154'te Şam'ı da alan Mahmud, Şirkûh ile Selâhaddin'i Mısır'a göndererek buradaki Fatımî devletine son verdirdi (1171). O 1174'te ölünce Haleb ve Şam Eyyubilere geçti. Musul kısmı ise Zengi oğlu Seyfeddin Gazi'den sonra Musul ve

Sincar olarak iki kola ayrılmış, 1186'da Eyyubî tâbiyetine giren bölge 1259'da İlhanlılar tarafından işgal edilmiştir.

Harezmşahlar Devleti (1157-1231): Harezmşahlar devleti genel olarak Büyük Selçuklu İmparatorluğunun bünyesinden çıkmış olan öteki devletler ve beyliklerden ayrı mütalâa edilegelmiş ise de, bu devleti kuranlar Selçukluların Harezm genel valileri olması dolayısıyla burada ele alınması gerekmektedir.

Aral gölünün güneyinde Amuderya'nın bu göle döktüğü yerin etrafındaki ülkeye Harezm denilir. Bu bölgeyi idare edenlere de eskiden beri Harezmşah deniliyordu. Türk aslından gelen son Harezmşah sülâlesinin atası Sultan Melikşah'ın sarayında taştırdı, yani ibrikdarbaşı idi. Onun oğlu Kutbeddin Muhammed (1097-1128) Selçuklu genel valisi olarak bu ülkeyi idare etmiş, oğlu Atsız, Harezm'i ayrı bir devlet haline getirmeye çalışmışsa da, sultan Sencer'e karşı başarılı olmadan 1156'da ölmüştür. Fakat 1157'de Sencer'in ölümü üzerine Atsız'ın oğlu II Arslan bağımsızlığını ilân etmiş ve Harezmşahlar ülkesini büyük bir imparatorluk haline getirmiştir ki, onun ve oğlu Afâeddin Tekiş'in zamanında bu imparatorluk Maveraünnehr'e, Doğu Türkistan'ın batı bölgelerine, Türkmenistan'a, İran'a ve bugünkü Afganistan'ın en önemli bölgelerine kadar yayılmıştı. Böylece XII. yüzyılın sonunda Harezmşahlar o zamanın en kudretli imparatorluğu haline gelmişlerdi. Fakat Muhammed Harezmşah (1200-1220)'in tedbirsizce Çingiz Han ile çatışmaya girmesi imparatorluğun umulmadık şekilde ortadan kalkmasına sebep oldu. Muhammed'in oğlu Kitleddin Harezmşah (1220-1231) Tebriz başşehir olmak üzere devleti Azerbaycan'da yeniden kurdu ise de, bu da geçici oldu ve Moğollar tarafından tekrar ortadan kaldırıldı. Moğolların önünden kaçan kalabalık Harezmli Türk kitleleri Ön Asya'ya, bu arada Anadolu'ya da gelip yerleştiler. Osmanlıların da bu gelenler arasında olduğu rivayeti vardır (bk. HAREZMŞAHLAR).

Osmanlıların, daha doğrusu Anadolu beyliklerine geçmeden önce, Moğol İmparatorluğunun kuruluşu ve bu imparatorluğun kolları olan öteki devletleri kısaca kaydetmek uygun olacaktır.

XII. yüzyılın sonları ile XIII. yüzyılın başlarında, yalnız Türk dünyasını değil, o zamanki dünyanın büyük kısmını içine alan ve Asya ile Avrupa'nın bütün milletlerini yakından ilgilendiren bir olay meydana gelmiştir ki bu da Moğol İmparatorluğunun kuruluşudur. Bu imparatorluğa, kurucusundan dolayı Çingiz İmparatorluğu da denildiği gibi, gerek hemen hemen bütün Türkleri içine alması gerek idaresinde Uygur Türklerinin oynadığı rolden dolayı Türk-Moğol İmparatorluğu da denilmektedir. Çingiz'in ölümünden sonra imparatorluğun dört kolundan üçünün, Türklerle meskûn sahalarda kurulmalarının tabii sonucu olarak hızla Türkleşmesi, Türk-Moğol İmparatorluğu adının ne kadar yerinde kullanıldığını gösterir durumdadır. Öte yandan ilk zamanlarında bu imparatorluğun hâkim unsuru Moğollar olmakla birlikte, devlet genişleyince kısa zaman içinde halkının ve ordularının büyük çoğunluğunu Türkler teşkil ettikleri gibi, devlet teşkilâtının esasları ve birçok müesseseler de eski Türk geleneklerinden başka bir şey değildi. Dolayısıyla bu Türk-Moğol İmparatorluğunu daengin Türk tarihinin önemli bir unsuru olarak kabul edip değerlendirmek gerekir. Ayrıca ne şekilde olursa olsun yeryüzündeki bütün Türkler (pek az istisna ile)

bu imparatorluk zamanında tek bir bayrak altında toplanmışlardır.

1167'de doğan Temüçin 9 yaşında iken babası öldürüldüğü zaman, hemen hemen hiçbir şeye sahip değildi. Ancak o, bin bir güçlük içinde elde ettiği başarılarından sonra 1196'da bazı Moğol boyları tarafından Çingiz Han unvanı ile hükümdar ilan edilmesinden sonra, sırf kendi iradesi ile dünyanın en muazzam imparatorluğunu meydana getirdi. 1227'de öldüğü zaman Büyük Okyanus'tan Anadolu'ya, Don nehrinden Hindistan'a kadar olan yerler onun imparatorluğu içine girmiş bulunuyordu.

Çingiz daha hayatta iken imparatorluğun türlü bölgelerini oğulları arasında pay etmişti. Buna göre, büyük oğlu Cuçi, Kıpçak ülkesini; Çağatay, Türkistan'ı; Ögedey de doğu bölgelerini almış; küçük oğlu Tuluy da,, baba ocağını devam ettirmek üzere esas yurtta kalmıştı. İmparatorluk kuvvetli oldukça Çingizoğulları merkeze sadakatle bağlı kalarak bulundukları ülkeleri birer vali gibi idare ettiler. Fakat merkez zayıfladıkça bu parçalar merkezden ayrıldılar. Böylece : 1. Kubilay ile başlayan Çin Yüan sülâlesi (Moğolistan da buna bağlı idi); 2. Çağatayoğullarının idaresinde Türkistan; 3. Cuçloğullarının idaresinde Kıpçak ülkesinde Altın Ordu ve 4. Hülëgü ailesinin elinde bulunan İran'da İlhanlılar olmak üzere dört devlet ortaya çıktı.

Kubilay ile başlayan Yüan sülâlesi Pekin'i merkez edinmekle kısa zamanda Çinleşmiştir. Bu sülâle Çin tarihinin bir sülâlesi olarak mütalâa edilir.

Çağatayoğulları elindeki Türkistan'da ise, yerli haneler bu aileye tâbi olarak bırakılmış, Tarma Şirin (1326 - 1333), İslâmiyeti kabul etmiş ve Çağatay kolu bundan sonra hızla Türkleşmiştir. Devletin özellikle son dönemleri iyice zaaf içinde geçmiş, başta resmen Çingiz ailesine mensup hükümdarlar bulunmakla birlikte, esas kuvvet bunları istedikleri gibi kullanan kumandanların elinde olmuştur. Bu durum pek az değişikliklerle Timur (1378 - 1405)'un zamanına kadar devam etmiş ve Çağatay devletinin toprakları Timur imparatorluğuna katılmıştır.

Altın Ordu'ya gelince : Cuçi'ye verilmiş olan bölgeler (İrtış'ın batısından Deşt-i Kıpçak'a kadar olan yerler), Çingiz daha sağ iken Cuçi öldüğü için, Cuçi'nin ikinci oğlu Batu Han'a verildi ve bu topraklar üzerinde Batu Han tarafından kurulan devlete Altın Orda veya Altın Ordu devleti denildi (1241 - 1502). 1391'de Toktamış Han'ın Timur'a yenilmesinden sonra taht kavgaları ile parçalanma dönemine giren Altın Ordu hanlığı, yine de 1480 tarihine kadar Moskova Rusyasını hâkimiyeti altında bulundurmıştır. Hâkim bulunduğu sahada özellikle Kıpçaklar kalabalık şekilde bulunduğundan, süratle Türkleşen Altın Ordu devleti ahalisine Tatar denilmiştir. Tamamen Türktürler. Bu devletin yıkılmasından sonra, hâkim olduğu topraklar üzerinde birtakım hanlıklar kuruldu : Kırım Hanlığı, Kazan Hanlığı, Sibir Hanlığı, Astırhan Hanlığı ve Nogay Hanlığı.

Çingiz'in torunu Hülëgü'nün 1256'da batı seferine gönderilmesinden sonra, onun tarafından, merkezi Tebriz olmak ve bütün İran, Irak, Azerbaycan ve Anadolu'ya hâkim bulunacak şekilde kurulan devlete ise İlhanlı devleti ve İlhanlılar denilmiştir. Bu devlet 1335'te Ebû Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra parçalanmaya yüz tutmuş ve kısa bir zaman içinde yıkılarak ortadan kalkmıştır. İlhanlı devleti yıkılmaya kadar Anadolu'yu da hâkimiyeti

altında tutmuştur. Moğollar, Anadolu'da hâkim bulundukları yaklaşık yüz yıllık bir dönemde, Selçukluların ve beyliklerin bu ülkeye kazandırdıkları serveti âdeta soymakla bitirememişlerdir. Dolayısıyla İlhanlı - Moğol hâkimiyeti, Anadolu Selçuklularının sağladığı güven ve refah döneminden sonra, Anadolu Türklüğünün ızdırıp dolu bir dönemi olmuştur. İlhanlı devletinin yıkılması ile bu hâkimiyet ve ızdıraptan kurtulan Anadolu Türklüğü, kendi siyasi teşekküllerini, yani Anadolu beyliklerini meydana getirerek tarihlerinin yeni bir dönemine daha girmişlerdir. Genel olarak küçük Anadolu beyliklerinin dışında mütalâa edilen Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu devletlerinin kuruluşları da İlhanlıların yıkılışından sonra mümkün olmuştur. İlhanlı hâkimiyetinin Irak'ta bıraktığı boşluğu ise bir süre için Celâyirîler devleti dolduracaktır (bk. İLHANLI'LAR).

Anadolu beylikleri : Anadolu'yu hâkimiyetleri altında bulunduran İlhanlıların baskısı XIII. yüzyıl sonlarına doğru gittikçe zayıflamıştır. Bu durumdan istifade eden ve genel olarak uc'larda ve sınırlarda yerleştirilmiş olan Türkmenlerin beyleri ve halk, yavaş yavaş Selçuklular ile ilgilerini kesmiş, bu devletin mirasını ve siyasi hâkimiyetini Anadolu beylikleri adıyla anılan, yeni kurulmuş irili ufaklı birçok devlet kendi aralarında bölüşmüşlerdir. Bu suretle, Karaman, Germiyan, Eşref, Hamid, Menteşe, Candar, Pervane, Sahib Ata, Karasi, Saruhan, Aydın, İnanç ve Osmanoğulları Anadolu'da kurulmuş olan Türkmen beylikleriydiler. Böylece Beylikler Devri başlamış oluyordu. Anadolu'nun bu önemli döneminde kurulan beyliklerden de (alfabetik sıraya göre) söz etmek yerinde olacaktır.

Alâiye Beyliği : Alâiye (Alanya)'nin Selçuklular eline geçmesinden sonra burada bir beylik kurulmuştu. Beyliklerinin Selçuklular soyundan geldiği rivayet olunur. 1293'te Karamanoğullarının eline geçen şehir, Fatih zamanında Osmanlı topraklarına katılmıştır.

Aydınoğulları Beyliği : XIV. yüzyılın başlarında Büyük Menderes'ten itibaren Tire, Ayaslug (Selçuk) ve Birgi taraflarında kurulmuş bir Türkmen beyliğidir. Beyliğin en parlak dönemi Umur Bey (1326? - 1348) zamanıdır. Türk denizciliğinin de en büyük şahsiyetlerinden olan Umur Bey, Adalar Denizi'ndeki pek çok adayı ele geçirdiği gibi, Yunanistan, Mora ve Rumeli kıyıları da onun fetih ve yağma seferlerine sahne olmuş, Katalanlar, Rodos şövalyeleri, Haçlılar ve Papalık kuvvetlerine karşı uzun süre mücadele vermiştir.

1390'da Yıldırım Bayezid tarafından Osmanlı devletine katılan Aydın ili, 1402'den sonra tekrar Aydınoğullarının eline geçmiş, 1425 - 1426'da tekrar ve kesin olarak Osmanlılara katılmıştır. Birgi, Tire ve Ayaslug'da bu beyliğe ait eserler mevcut olup, bunların en güzeli Ayaslug'daki İsa Bey camiidir.

Candaroğulları Beyliği (1292 - 1461) : Kastamonu, Sinop, Tosya, Kalecik, Bakır Kuresi ve havalisinde kurulmuş bir Türkmen beyliğidir. Kurucusu, Türkiye Selçuklularının Kastamonu hâkimi Şemseddin Yaman Candar'dır. Daha I. Murad zamanından itibaren Osmanlılarla iyi geçinen, hatta bir iki defa (1384 ve 1392) Osmanlı idaresine giren, daha sonra da Osmanlı hâkimiyetini kabul eden beylik, 1402'den sonra yeniden bağımsızlığına kavuşmuş, Fatih Sultan Mehmed zamanında tamamen ortadan kaldırılarak (1461) toprakları imparatorluğa katılmıştır. Candaroğulları medrese, cami, kervansaray gibi birçok eser meydana getirmiş-

lerdir. Sanat ve bilim adamlarını da himaye etmişler, kendi adlarına birçok Türkçe eser yazılmasına zemin hazırlamışlardır.

Dulkadiroğulları Beyliği (1337 - 1515): Dulkadiroğulları XIV. yüzyılın 1. yarısında Maraş ve Elbistan civarında kurularak zaman zaman bütün İç Anadolu bölgesini de içine alacak şekilde genişlemek suretiyle bu havalide 200 yıla yakın hükümet sürmüş bir Türkmen beyliğidir. Beyliğe vücut verenlerin çoğu Boz Oklu Türkmen topluluklarından olup daha başlangıçtan itibaren Dulkadirli Türkmenleri olarak anılmışlardır. Beyliğin kurucusu Zeyneddin Karaca Bey olup Elbistan'ı Eretna'nın elinden aldıktan sonra Mısır Memlük sultanından naiplik menşurü alarak beyliğin temellerini atmıştır. Zaman zaman bölgedeki Türkmenlerin reisliği konusunda Ramazanoğulları ile mücadele etmiş olan Dulkadirîlilerin hayatı çoğu zaman Memlükler hükümiyetinde olmak üzere, Memlük ve Osmanlı imparatorlukları arasında, siyasi duruma göre kâh bu kâh öteki tarafa meyiletmekle geçmiş ve Yavuz Sultan Selim zamanında ortadan kaldırılarak toprakları Osmanlı ülkesine katılmıştır. Dulkadirîlilere bağlı Boz Oklu Türkmen toplulukları, özellikle Timur'un Kara Tatarları Anadolu'dan göçürmesinden sonra İç Anadolu'ya yerleşmişler ve buraya kendi adlarını (Boz Ok Yaylası) vermişlerdir.

Eretna Devleti (1344 - 1381): XIV. yüzyıl ortalarına doğru Orta Anadolu'da kurulan bir beyliktir. Kurucusu, Moğolların Anadolu'ya gönderdiği idarecilerden biri olan Eretna Bey'dir. Aşağı yukarı bütün Orta Anadolu'ya hâkim olan Eretna, bölgede kuvvetli bir siyasi unsur olarak dirlik ve düzenliği sağlamış, Moğol idaresindeki uzun kargaşa ve soygun döneminden sonra bölge halkı huzura ve refaha kavuşmuş, bu yüzden Orta Anadolu halkı, Uygur Türklerinden olan Eretna'ya Köse Peygamber lakabını takmıştır. Onun 1352'deki ölümünden sonra beyliği eski kudretinden çok şey kaybetmiş, istikrarsız bir dönemden sonra bu beyliğe Kadı Burhaneddin hâkim olarak kendi devletini kurmuştur. Eretnalılardan Sivas, Tokat ve Kayseri'de günümüze kadar gelmiş bazı eserler vardır.

Eşrefoğulları Beyliği (1285 - 1326): Beyşehir ve Seydişehir taraflarında XIII. yüzyılda kurulmuş bir Türkmen beyliğidir. Beyliği Türkiye Selçukluları uc beylerinden Seyfeddin Halil (veya Süleyman) Bey kurmuştur. 1326'da Moğolların Anadolu valisi Timurtaş tarafından ortadan kaldırıldı. Beyşehir'deki Eşrefoğlu camii, gerek mimari özellikleri gerek mihrabının güzelliği ile meşhurdur.

Germiyanogulları Beyliği (1302? - 1429): Kütahya havalisinde hüküm sürmüş bir Türkmen beyliğidir. Bu beyliği kuranlar Germiyan aşiretine mensup Türkmenlerdir. XIII. yüzyılda ilk defa Malatya taraflarında görünen Germiyan aşireti, 1276'dan önce Kütahya ve Denizli civarına göç etmiş bulunuyordu. Beyliğin kurucusu Yakub Bey'dir. Anadolu beyliklerinin en kuvvetlilerinden biri olup Bizanslılar beyliğe her yıl muayyen vergi ödüyorlardı. Aydınoğlu Mehmed, Saruhan ve Karası beyler hep Germiyan beyliğinin kumandan (şübaşı)'ları idiler. 1390'da Osmanlılara katılan beylik, 1402'den sonra Timur tarafından yeniden canlandırılmış, II. Murad zamanında ise tamamen ortadan kaldırılarak toprakları Osmanlı devletinin eline geçmiştir. Germiyanogulları sarayı birçok bilim adamı ve şairin himaye gördüğü bir yerdi. Bu dönemde Kütahya, kültür seviyesi bakımından çok üstün bir duruma ulaşmıştı. Ger-

miyanogulları ülkesinde ekonomik hayat da çok gelişmiş idi.

Hamidoğulları Beyliği (? - 1423): Merkezi önce Ulu Borlu, sonra da Eğridir olmak üzere Göller Bölgesi'nde kurulmuş bir Türkmen beyliğidir. Kurucusu Feleküddin Dündar Bey olup kurduğu beylik onun dedesi ve Türkiye Selçuklularının uc beyi Hamid Bey'in adı ile anılmıştır. O, Gölhisar, Korkuteli ve Antalya'yı da daha başlangıçta ele geçirmişti. Zamanla Burdur, Yalvaç, Karagağaç, Beyşehir ve Alaşehir de bu beyliğe katıldı. Beyliğin Eğridir ve Burdur kolu 1391'de son bulup, toprakları Karamanlılar ve Osmanlılar arasında pay edilmiştir. Dündar Bey'in Antalya'yı fethettikten (1301) sonra kardeşi Yunus'a bırakması neticesinde ortaya çıkan bu beyliğin Antalya kolu ise, 1423'te ortadan kalkmış ve toprakları Osmanlıların eline geçmiştir. Başta Eğridir olmak üzere, Hamidoğulları da hâkim oldukları bütün şehirleri imar etmişlerdir. Antalya limanı gibi önemli ticaret merkezleri sayesinde ise, halı, kilim, dokuma ve pamuklu ihraç ederek ülkede refah seviyesini yükseltmişlerdi.

Kadı Burhaneddin Ahmed ve devleti (1381 - 1401): Beyliğin kurucusu Burhaneddin Ahmed, Oğuzların Salur boyundandır. İyi bir öğrenim gördü ve henüz 21 yaşında iken kadı tayin edildi. Eretna devletinde birçok hizmetleri ve başarıları görüldüğünden bu devlette vezirliğe kadar yükseldi. O, Eretna devletinin içinde bulunduğu kargaşadan istifade ile 1381'de bu devlete son vererek Sivas'ta bağımsızlığını ilân etti ve 18 yıl hüküm sürdü. Başta Kara Koyunlular ve Ak Koyunlular olmak üzere, Anadolu beyliklerinden bazıları ile siyasi münasebetlerde bulunan ve bir ara Ak Koyunluları da kendi himayesine almış görünen Kadı Burhaneddin, 1389'a kadar Osmanlılarla dostça geçinmiştir. Daha sonra onun batı istikametinde yayılmak istemesi iki devletin arasını açtı ise de, Timur tehlikesi üzerine ilişkiler yeniden dostane bir havaya büründü. 1398'de Ak Koyunlu Kara Yülük Osman tarafından öldürülen Kadı Burhaneddin'in yerine oğlu Alâeddin Ali Bey hükümdar ilân edildi. Ancak, yaklaşan Timur tehlikesi üzerine Sivas halkı şehri Yıldırım Bayezid'e teslim etti (1401).

Beyliğin kurucusu Kadı Burhaneddin, aynı zamanda büyük bir bilgin ve şair olarak tanınmıştır. Türkçeden başka Arapça ve Farsça şiirler de yazmıştır. Şiirlerini bir divan halinde toplamıştır.

Karamanoğulları Beyliği (? - 1493): Orta Anadolu'nun güneyinde ilk önceleri Ermenek ve Larende (Karaman)'da kurulmuş bir Türkmen beyliğidir. Beyliğe vücut veren Karaman aşiretinin, Oğuzların Afşar boyuna mensup oldukları kabul edilmiştir. Kurucusu Nûre Süfi oğlu Kerimüddin Karaman Bey'dir. Onun 1261'de ölümünden sonra yerine geçen oğlu Mehmed Bey meşhur olup 1277'de Konya'yı zapt ederek Cimri lakabı verilen Selçuklu şehzadesi Alâeddin Siyavuş'u sultan ilân ettiğinde, kendisi de onun vezirliğini yapmıştır. Toplanan divanda Türkçeden başka dil kullanılmamasına karar verilmesini sağladığı için Türkçenin resmî dil olarak kullanılması olayının hazırlayıcısıdır. Ancak o, aynı tarihte (1277) Selçuklu - Moğol ordusuna yenilerek yakalanmış ve kardeşleri ile birlikte öldürülmüştür.

1286'dan itibaren Anadolu Türklüğünün âdeta kurucusu olarak Moğollarla amansız bir mücadeleye giren Karamanoğulları, 1308'den sonra Konya'yı tekrar ele geçirdiler. İlhanlı beylerbeyi Emir Çoban bu şehri bir ara on-

lardan geri aldı ise de, I. İbrahim Bey zamanında şehrin yeniden ele geçirilmesiyle Timurtaş'ın Anadolu'dan kaçmasından sonra öteki uç beyleri gibi daha geniş bir nefes alma imkânı buldular.

İlk Osmanlı - Karaman ilişkileri Alâeddin Ali Bey zamanında başlar. Onun I. Sultan Murad ile Yıldırım Bayezid döneminde, Osmanlıların Rumeli fetihleri ile mesguliyetinden istifade ile zaman zaman Osmanlı topraklarına saldırdığını, bazı yerleri ele geçirdiğini, ancak yapılan karşı seferlerin hemen hepsinde yenildiğini görüyoruz. Nihayet 1397 - 1398'de onu Konya'da kuşatan Yıldırım, şehri ele geçirdikten sonra kendisini de yakalatarak öldürmüştür. Oğulları Mehmed ve Ali beyler de Bursa'da hapsedildiler. 1402 Ankara savaşından sonra haptisten çıkarılan bu beyler Timur eski Karaman ülkesini geri verdi. Mehmed Bey Osmanlıların fetret devrinden faydalanarak 1413'te Bursa'ya girip şehri tahrip etti ise de, ertesi yıl Çelebi Sultan Mehmed onu Konya önünde yendi. Bundan sonra zaman zaman Memlûklere tâbi olan Karamanoğulları, fırsatını buldukça hem komşu beyliklerin hem de Osmanlıların arazisine saldırmaktan geri durmamışlardır. Onların, özellikle Osmanlıların Rumeli'de mesgul bulundukları dönemlerde bu devlete saldırmaları ve hatta onlara karşı öteki beylikler ve Hristiyan devletlerle ittifaklar kurmaları, kendilerini Anadolu'da Selçukluların halefleri olarak görmeleri, bu yüzden de Osmanlılara boyun eğmeyi bir türlü hazmedemelerinden ileri geliyordu. Ancak Fatih Sultan Mehmed, Anadolu Türk birliğinin sağlanması konusunda en büyük engel olarak gördüğü bu beyliği ortadan kaldırmaya kesin karar vermişti. Karamanlıların bu konuda bir yandan Ak Koyunlular, bir yandan da Venedik ile iş birliğine girmeleri ve Ak Koyunlu - Venedik ittifakı da Fatih'e engel olamadı. 1473'te Otlukbeli'nde Uzun Hasan Bey'in Fatih Sultan Mehmed'e yenilmesinden sonra Osmanlılar Karaman ülkesine tamamen sahip oldular. Karamanlılardan Osmanlılar himayesinde İç İl (İçel) taraflarında hüküm süren Kasım Bey'in 1493'te ölümü ile bu hanedan tamamen sona ermiş oldu. Karamanoğulları da hâkim oldukları bölgelerde çok zengin ve güzel mimari eserler ile çeşitli hayır eserleri vücuda getirmişlerdi.

Karasioğulları Beyliği (? - 1359?): XIII. yüzyıl sonu ve XIV. yüzyıl başlarında Balıkesir ve Çanakkale taraflarında kurulmuş bir Türkmen beyliğidir. Kurucuları Danişmend Gazi'nin soyundan olup Danişmendli beyliği ortadan kaldırıldıktan sonra aile mensupları batıda uç beyleri olarak hizmet görmeye başlamışlardır. Bunlardan Kalem Bey ve oğlu Karasi Bey, takriben 1293'te giriştikleri fetih hareketleri sonunda zapt ettikleri Balıkesir'i kendilerine merkez yaptılar. Daha sonra Karasi Bey, Moğollar önünden kaçan Türkmenleri kendi beyliği sahasında yerleştirerek buraların tam bir Türk yurdu olmasını sağladı. Ondan sonraki dönemde, Çanakkale taraflarında hüküm süren Karasioğullarından Süleyman Bey'in, Aydınoluğlu Umur Bey ile birlikte Bizans'taki taht kavgalarına karışmak ve Gelibolu taraflarında bazı faaliyetlerde bulunmak itibarıyla, dönemin siyasi hayatında önemli rol oynadığı anlaşıyor. Bu beylik topraklarından Balıkesir, Aydıncık (Edincik), Bergama ve Edremit, Orhan Bey tarafından, Çanakkale ve Truva tarafları ise 1359'da Murad Hüdavendigâr tarafından ele geçirilerek beyliğe son verilmiştir. Bu beyliğin topraklarının Osmanlılara geçmesi üzerine, Hacı İ. Beyi, Evrenos, Ece

Halil ve Gazi Fazıl gibi beyler de bu devletin hizmetine girerek Rumeli'de büyük başarılar kazanmışlardır.

Ladik (Denizli) Beyliği (? - 1368): XIII ve XIV. yüzyıllarda Ladik ve Denizli'de hüküm sürmüş bir Türkmen beyliğidir. Bu beylik İnanoğulları adıyla da meşhurdur. Beyliği kuranlar, Moğol istilâsı önünden Anadolu'ya kaçan ve Denizli (Ladik), Honaz ve Dalaman bölgelerinde yurt tutan Türkmenler olup Anadolu'daki en kuvvetli Türkmen topluluklarından biriydiler. Başlarında "uç gazisi" sıfatıyla Mehmed Bey, kardeşi İlyas ve damadı Ali beyler vardı. Bunlardan Mehmed Bey 1262'de Denizli Beyliğini İlhanlı Hülegü'ye bağlı olarak kurmuştu. 1277'de bağımsızlığını ilân eden beyliğin başında, daha sonra Şücaeddin İnanoç Bey'i görüyoruz. Bu beyin 1335'te ölümünden sonra başa geçenler, beylik toprakları 1368'de Germiyanogullarının eline geçinceye kadar buraları idare ettiler.

Menteşeoğulları Beyliği (? - 1451): XIII. yüzyılın 2. yarısında Güneybatı Anadolu'da kurulmuş olan bir Türkmen beyliğidir. Muğla bölgesi 1261'den sonra kıydan itibaren Türkmenlerin istilâsına uğradı. 1284'te Menteşe Bey idaresindeki Türkmenler, Aydın ile Sultanhisar'ı zapt ettiler. 1296'larda beyliğin idaresindeki başlıca yerler Muğla, Milâs, Peçin (Barçın), Bozöyük, Marin, Çine, Davas, Meğri ve Köyceğiz'i içine alıyordu. Beyliğin 1300'den itibaren müteaddit defalar Rodos'a saldırdığı, ancak bir ara adanın bir kısmına hâkim olmaktan öteye başarılı olamadığı anlaşıyor. Buna karşılık Kıbrıs, Venedikli ve Rodoslular da onları zaman zaman sıkıstırmışlardır. 1390'da bunların toprakları I. Bayezid tarafından zapt edildi. Ankara savaşından sonra Timur'a bağlı olarak yeniden kurulan beylik, 1424'te II. Murad tarafından işgal edilmiş, onlardan bazıların beyliği yeniden kurma çabaları sonuç vermemiş, 1451'de ise toprakları tamamen Osmanlıların eline geçerek bir sancak halinde Anadolu Beylerbeyliğine bağlanmıştır. Menteşeoğulları da ülkelerini cami, medrese, imaret gibi çeşitli eserlerle süslemişler, bilim adamlarını himaye etmişlerdir.

Pervaneoğulları Beyliği (1277 - 1322): Sinop'ta, Selçuklu veziri Muinüddin Süleyman Pervane'nin oğlu Muinüddin Mehmed Bey tarafından kurulmuştur. Beylik 1296'dan sonra Mes'ud Bey zamanında Bafra ve Samsun'da da hâkim oldu. Onun oğlu Gazi Çelebi donanmasıyla başarılı seferler yaptı. Karım kıyılarında Cenevizlileri yendi. Onun 1322'de ölümü üzerine beylik, Candaroğulları topraklarına katıldı.

Ramazanoğulları Beyliği (1352? - 1608/9): Adana merkez olmak üzere Çukurova bölgesinde hüküm sürmüş bir Türkmen beyliğidir. Beyliğe vücut verenler Oğuzların Yüregir boyuna mensup Türkmenlerdir. Yüregirlerin mensup olduğu Üç Oklu Oğuzlar, XIII. yüzyılda Moğol istilâsı önünden kaçarak Anadolu'ya gelmişlerdi. Bu beyliğin kurucusu Ramazan Bey'dir. Bunlar uzun süre Memlûklerin hâkimiyeti altında hüküm sürdüler. Bölgedeki Türkmenlerin liderliği konusunda özellikle Dulkadroğulları, bazen de Karamanoğulları ile mücadele etmek mecburiyetinde kaldılar. 1517'den sonra Osmanlıların himayesinde bölgeyi idare etmeyi sürdüren Ramazanoğulları ailesinin son temsilcisi Pir Mansur'un 1608/9'da beylikten çekilmesi ile Adana doğrudan doğruya bir Osmanlı vilâyeti haline getirilip Kıbrıs Beylerbeyliğine bağlandı. Ramazanoğulları Adana'da cami, medrese, han, hamam olmak üzere birçok eserler vücuda getirmişlerdir. Onların idaresinde Çukurova bölgesi ik-

tisadi yönden de gelişme göstermiştir. Ermeni kralları tarafından idare edilen Çukurova'nın Memlükler tarafından fethi olayına katılmak suretiyle bölgede varlık göstermeğe başladıkları anlaşılan Üç Oklu Türkmen boyları içinde en kalabalık bir şekilde bulunan Yüregirlerin Türkiye tarihi yönünden oynadıkları asıl rol, Kınıklı ve Özerli Türkmenleri ile birlikte bölgeyi tamamen Türk yurdu haline getirmiş olmalarıdır.

Sahib Ataogulları Beyliği (? - 1327?): (Afyon) Karahisar ve civarında, Selçukluların ünlü veziri Sahib Ata Fahreddin Ali'nin soyundan gelenler tarafından kurulmuştur. Sahib Ata, Konya ve Sivas başta olmak üzere çeşitli yerlerde kurduğu büyük hayır mülhesseseleri ile tanınır. Onun oğullarının Anadolu siyasi tarihinde rol oynamaya başlamaları Cımrı olayı sırasında olmuştur. Ancak, Karamanoğlu ile Cımrı'ye karşı olan bu beyliğin başındakiler, mücadeleler sırasında hayatlarını kaybettiler. 1314'te Emir Çoban'a itaatini bildiren Anadolu beyleri arasında Sahib Ata'nın torunları da vardı. Daha sonra Germiyanogullarının nüfuz sahası içine giren bu beyliğin toprakları 1327'den sonra tamamen Germiyanlılar ülkesine katıldı.

Saruhanogulları Beyliği (1313 - 1410): Batı Anadolu'da merkezi Manisa olmak üzere kurulan bir Türkmen beyliğidir. Kurucusu Saruhan'ın, Moğollar önünden Anadolu'ya kaçarak Selçuklu hizmetine giren Harezmi Türklerinin bey ailelerinden birinden olduğu anlaşıyor. Saruhan, önceleri Germiyanogullarına bağlı bir uc beyi idi. 1313 yılında Manisa'yı fethettikten sonra, topraklarını denize doğru genişletip buralarda kendi beyliğini kurmuştur. Demirci yöresi ile Nif (Mustafa Kemalpaşa) kasabası da onun kardeşlerinin elinde idi. Öte yandan Saruhan Bey, sahip olduğu donanma ile Adalar Denizi'ndeki bazı adalara ve Balkanlara seferler yaptı. Aydınoglu Umur Bey ile ittifak halinde bulundu. Kendisinin 1346'da ölümünden sonra oğlu İlyas ve torunu İshak beyler zamanında da durumunu koruyan beyliğin bazı yerleri 1390'da Yıldırım'ın eline geçmiş ve Manisa, Karası ile birleştirilerek Bey Sancağı yapılmıştır. Osmanlıların fetret devrinde yeniden canlanıp bir süre daha varlığını koruyan beylik, 1410'da Çelebi Sultan Mehmed tarafından ortadan kaldırılmıştır. Saruhanlıların, sahip oldukları donanmaları sayesinde ekonomik durumları gelişmiş, batılılarla ve özellikle Cenevizlilerle ticari ilişkilerde bulunmuşlardır. Bunun sonucu olarak hükümleri sürdükleri topraklarda zengin vakıflar meydana getirmişler, cami, medrese, köprü gibi bayındırlık eserleri yaptırmışlardır.

Tâceddinoğulları Beyliği (? - 1428): Karadeniz kıyısında bugünkü Bafra ile Ordu arasında, güney sınırı Niksar yöresini içine alacak şekilde olan bölgede kurulmuş bir Türkmen beyliğidir. Beyliğin kurucusu Emir Tâceddin Bey olup merkezi de Niksar idi. Başlangıçta Amasya emiri Hacı Şahgirdi'ye tâbi olan Tâceddin, Kadı Burhaneddin'e karşı topraklarını başarı ile korudu (1379). 1381'de Trabzon Rum imparatorunun kızı ile evlenmesi, kendisinin nüfuz sahibi beylerden biri olduğunu göstermektedir. Ordu vilâyetindeki Türkmenlerin beyi olan Hacı Emirzade Süleyman'a 1387'de yenilerek öldürülen Tâceddin Bey'den sonra Niksar ve civarı Kadı Burhaneddin tarafından ele geçirilmiş, ancak o, burasının idaresini yine Tâceddin oğlu Mahmud Çelebi'ye bırakmıştı. Çarşamba ve Samsun ise, aynı aileden Alp Arslan'ın oğullarından Hüsameddin Ha-

san ile Hüsameddin Mehmed'in eline geçmiştir. Osmanlılar ile bir süre dost geçinerek yerlerini koruyan Tâceddinoğullarının toprakları 1428'de Osmanlıların eline geçti.

Anadolu beylikleri dönemi, geniş ölçüde Moğol tahribatına ve yağmasına uğramış olan bu ülkede yeni bir mutluluk ve refah dönemi oldu. Beyliklerin başında bulunan hükümdarlar, nüfuzlarını devam ettirebilmek için idareleri altındakileri müreffeh kılmak mecburiyetinde olduklarını biliyorlardı. Bu bakımdan iktisadi ve ticari faaliyetler ile idare ettikleri bölgelerde yaşayanları refah içinde yaşattıkları gibi, her biri hâkim oldukları şehir ve kasabaları birer mücevher güzelliğinde ve değerinde eşsiz sanat ve hayır eserleri ile donatmışlardır. Dolayısıyla bu dönem Anadolu'nun geniş ölçüde imar edildiği bir dönem oldu. Öte yandan Anadolu beylikleri, daha doğrusu bu beyliklere vücut vermiş olan Türkmenler, Anadolu'da Selçuklu siyasi varlığının sarsıldığı ve nihayet tamamen kaybolduğu bir dönemde, Selçuklu sultan ve idarecilerinin gösterdikleri aczin aksine, Moğollara karşı Anadolu Türklüğünün savunmasını da yapmışlardır.

Nihayet Anadolu'nun hemen her köşesini fethedip birer Türk yurdu haline getirmek suretiyle, Osmanlı İmparatorluğunun dayandığı sağlam temelleri atmakla da Türkiye tarihinin parlak birer halkasını teşkil etmişlerdir.

Mısır ve Suriye'de kurulmuş Türk devletleri: Daha Abbasiler zamanında Mısır ve Suriye'deki askeri kuvvetler arasında Türklerin önemli bir sayıya eriştiklerini biliyoruz. Tolunoğulları ve İhşidîler devletlerini kuran, Abbasilerin Türk asıllı Mısır valileri de işte bu Türk memlük (hassa) grupuna dayanarak devletlerini kurmuşlardır.

969'da Mısır'ı istilâ ederek burada dinî temele dayalı bir devlet kuran Şii Fatimîler de idareleri altındakilere ve rakiplerine karşı kuvvet kullanmak durumunda kaldıklarında hassa orduları teşkil etmek yoluna gittiler ki, bu hassa ordularında da Türkler çok önemli sayıda olmak üzere yer aldılar. Fatimî halifelerinden el-Aziz Bi'llâh (955 - 996), Berberî ve Zencilerden ayrı olarak Türklerden oluşan yeni bir hassa sınıfı teşkil etmişti. Türkler Fatimî ordularında ve devlet teşkilâtında kısa zamanda çok önem kazandılar, Fatimîlerin Suriye ve Mısır'daki hâkimiyetlerini sağlayan başlıca unsur oldular.

Bu devletin son zamanlarında hâkimiyeti de büsbütün ele alan Türk unsuru, uzun mücadeleler sonucu kuvvetlerinden hayli kaybetmişlerse de, bir yandan Sünnî eğilimli grupların bu eğilimlerini ortaya koyabilmelerine bir yandan da kendi soydaşlarının Mısır'a gelmelerine zemin hazırlamışlardır. Çünkü Selçuklulardan sonra batıya gelen kuvvetli Oğuz toplulukları sayesinde Türklerin nüfusu Suriye'de pek çok artmıştı. Dolayısıyla Kuzey Irak ve Suriye'de kurulan atabeylikler tamamen bu Türk unsura dayanmış olup bunların en önemlisi olan Zengîlerin bir uzantısı halinde Mısır'a hâkim olan Eyyubîler de ister istemez Türk-Oğuz unsuruna dayanmışlardır. Gerçekten de, Nureddin Mahmud Zengî'nin Mısır'a gönderdiği ordu ile bu ülkeyi kolayca ele geçiren ve 1171'de burada Eyyubîler devletini kuran Selâhaddin, Fatimî ordusundaki Zenciler ile Ermenileri ortadan kaldırarak, yerlerine Oğuzlar (Türkmenler)'i yerleştirmişti. Buna ilâve olarak XI ve XII. yüzyıllardan beri Suriye'de yerleşmiş bulunan Şam ve Halep Türkmenleri de Eyyubî devleti hizmetine girerek bu devletin etnik durumunun değişmesinde en önemli âmil oldular. Bununla birlikte

Eyyubî devleti yalnız ordusu ve tebasının bir kısmı ile Türk değil, aynı zamanda devlet teşkilâtı, idarî gelenek, dil, kültür ve gelenekler itibarıyla da tam bir Türk devletidir.

Türk memlûk askerî gruplarının Eyyubilerde daha düzgün bir teşkilât halinde ortaya çıkması el-Melikü'l-Kâmil Muhammed ve el-Melikü's-Salih Necmeddin Eyyub zamanında olmuştur. Moğollar önünden kaçarak Merc-i Suffer'de Eyyubilere yenilen Harezmlilerden bazı gruplar ile yine Moğolların 1222 ve 1238 - 1239 hareketleri sonucu Deşt-i Kıpçak'a hâkim olmaları üzerine etrafa dağılan Kıpçaklardan bazı kalabalık grupların da Eyyubî hizmetine alınması ile bu ülkedeki Türk nüfusu iyice çoğalmış ve bu yeni gelenler, Oğuzlar gibi buradaki Türk hâkimiyetinin en önemli unsuru olmuşlardır. Bu ülkeye gelen Türkler ana kitle ile irtibatlarını kesmemişler ve kendi ana dilleri ile konuşmakta devam etmişlerdir. Bu dönemde Mısır'da Arapların, kendi soydaşlarına Türkçe öğretmek için kalem aldıkları sözlerden ve öteki eserlerden, Türkmence kadar Kıpçakçanın da Mısır'da yaygın olduğu anlaşılmaktadır.

Nihayet Necmeddin Eyyub'un 1249'da ölmesinden sonra, bu aileye bağlılıkları kalmayan Türk memlûk askerinin özellikle Oğuz (Türkmen) grubu, Necmeddin oğlu Turan Şah'ın, kendilerine danışmadan, esir IX. Louis ile müzakerelere girişmesi üzerine Eyyubilerden tamamiyle yüz çevirerek onu öldürdüler. Bu suretle Mısır'ın mukadderatı, Necmeddin Eyyub'un kendilerini Bahrü'n-nîl'de Ravza adasındaki kalelerdeki kışlalarda yerleştirmesinden dolayı Bahriye Memlûkleri diye adlandırılan grup ile Oğuz - Türkmenlerin eline geçti.

Memlûkler devleti (1250 - 1517): Memlûkler devletinin ilk sultanı Aybey et - Türkmanî (1250 - 1257)'dir. Onun saltanat naibi olup, efendisini bertaraf ederek sultan olan Kutuz (1257 - 1260) zamanında ve 1260'ta Ayn Calûd'da Moğollara karşı kazanılan zafer, bu ülkenin kaderini tayin eden en önemli olaylardan biri olmuştur. Moğolların Mısır'a girmeleri böylece önlediği gibi, yerli halkın Memlûklere itimadı da arttı. Mısır, Türkler sayesinde Moğolların el uzatmadığı, Moğollar önünden kaçanların rahatça sığınabildiği bir ülke haline geldi.

1260'ta Kutuz'u öldürerek sultan olan ve Ayn Calûd'da esas rolü oynamış bulunan Baybars et - Türkî (1260 - 1277), özellikle uğradıkları yenilginin intikamını almaya kalkışacak Moğollar ile etraftaki irili ufaklı Hristiyan devletlerin ortak olarak yapabilecekleri bir harekâta karşı hazırlıklı olmuş, Moğollara karşı yardım istenmesi üzerine 1276'da orduları ile birlikte Kayseri'ye kadar gitmişti. Ayrıca İsmailîler ve Nusayrîlerle de mücadele etmek durumunda kalmıştı.

Baybars'ın ölümü üzerine yerine oğlu Berke, sonra Sülemiş geçmiş ve nihayet bunları bertaraf eden Kalavun saltanatı ele geçirmiştir. 1290'da ölen Kalavun ve halefleri 1382'ye kadar âdeta irsi bir saltanat halinde hüküm sürmüşlerdir. Ancak bu hanedan zamanında Türk memlûk gruplarının karşısına yeni bir unsur olarak Çerkez asıllı memlûklerin çıkarılması sonunda bu ülkede Çerkez memlûkleri gittikçe çoğalarak, zamanla Mısır'da iktidarı ele alacaklardır. Bu Çerkez memlûkleri de el - Mukattam dağının eteğindeki kalede yerleştirilmiş olup, kale burcuna nispetle Burciyye Memlûkleri olarak anılmışlardır.

Burciyye (Çerkez) Memlûklerinin Mısır'daki hâkimiyeti 1382'de Berkuk ile başlar. 1399'da ölen Berkuk, devlete merkeziyetçi bir yapı kazandırmış, bazı hususları Osmanlılar tarafından da benimsenen Memlûk devlet teşkilâtını daha da mükemmelleştirmiştir. Oğlu Ferec zamanında devlet Bahriye ve Burciyye Memlûkleri arasındaki rekabet yüzünden sarsılmış, Şam Timur'un, Güney Anadolu şehirleri ise Osmanlıların eline geçmiştir. Ferec'den sonra gelenler arasında en önemlisi Barsbay (1422 - 1438)'dir. Barsbay 1424 - 1426 seferleri sonunda Kıbrıs'ı zapt etti. Ondan sonra gelenler, Dulkadıroğulları ve Ramazanoğulları gibi Türkmen devletleri üzerindeki hâkimiyetlerini devam ettirdikten başka, bu hâkimiyet yüzünden Osmanlılarla rekabete girmek ve ayrıca Kıbrıs kralığı ve Kara ve Ak Koyunlu devletleri ile birtakım münasebet ve mücadeleler ile saltanatlarını tamamladılar. Devletin son zamanlarında Sultan Kansuh el - Gurî (1501 - 1516)'nin Yavuz Sultan Selim'e karşı Şah İsmail'i tutması aleyhine olmuş, Merc-i Dâbık'ta yapılan savaşta (1516) ölmüştür. Ondan sonra Tumanbay idareyi ele almışsa da, 1517'de Reydaniye'de Yavuz'a yenilmiş, yakalanarak öldürülmesi ile de Memlûk saltanatı son bulmuştur. Böylece, başta Mısır olmak üzere bu devlete bağlı bütün topraklar da Osmanlı İmparatorluğuna katılmış oldu (bk. MEMLÜKLER).

Bahriye ve Burciyye Memlûklerinin etnik terkip itibarıyla az çok birbirlerinden farklı olmalarına rağmen, Memlûk devleti her bakımdan tam bir Türk devleti idi. XIV, XV ve XVI. yüzyıllarda Türkçe, bu devletin âdeta resmî dili olarak kalmıştır. Bu dönemde Türk dili ve edebiyatı büyük bir gelişme göstermiş, Suriye ve Mısır'da yüzlerce Türkçe eser kaleme alınmış ve bunlar Türk hükümdar, vali ve beylerine ithaf edilmiştir. Türkçe bu ülkede özellikle Berkuk devrinde daha da önem kazanmış, yargı dili bile Türkçe olmuştur. Sultan Tatar'ın Türkçe kitaplardan oluşan özel bir kütüphane yaptırdığı bilinmektedir. Kansuh el - Gurî'ye kadar Memlûk sultanları, adlarına Türkçe eserler kaleme alıp, ayrıca Türkçeye tercüme de yaptırmışlardır. Hatta onlardan bazıları bizzat Türkçe eserler kaleme almış veya Osmanlı tarzında şiirler yazmışlardır. Tarihçi Aynî, Arapça olarak yazdığı kitabını Sultan Barsbay'a Türkçe olarak okuyup izah ederdi. Memlûkler aynı zamanda Türk - İslâm devlet teşkilâtını âdeta klasik hale getirmişler ve çeşitli idarî konularda, başta Osmanlılar olmak üzere öteki Türk - İslâm devletlerine örnek olmuşlardır.

Yemen'de Resuloğulları hanedanı (1228 - 1455): Eyyubilerle birlikte Mısır'a gelen Türkmenler arasında Resul lûkabıyla anılan Muhammed oğlu Harun adlı bir Türkmen beyi de vardı. Selâhaddin Eyyubî kardeşi Turan Şah'ı Yemen'e gönderdiğinde Resul'un oğulları da onun emrine verildiler. Devlet hizmetinde önemli makamlara kadar yükselen Resuloğullarından Nureddin, 1228'de Eyyubî hükümdarı Melik Mes'ud'un ölümü üzerine Yemen'de hükümdarlığını ilân etti. Bu ülke 1455'e kadar onun oğullarının elinde kaldı. Bu Türkmen hanedanı halka karşı şefkat göstermeleri ve imar faaliyetlerinde bulunmaları ile Yemen tarihinde iyi bir hâtıra bırakmışlardır.

Kara Koyunlu devleti (1380? - 1469): İlhanlı devletinin yıkılmasından sonra, Erzurum - Erziş - Musul taraflarında görülen Türkmenler tarafından kurulan, daha sonra merkezi Tebriz olmak üzere, özellikle 1447'den sonra çok geniş bölgeleri içine alacak şekilde genişleyen bir Türk dev-

İttidır. Bu devlete vücut veren Türkmenler genel olarak Yıva, Yazır, Döğer ve Afşar gibi Oğuz boylarına mensup olup Baranı (Baranlı), Baharlı, Duharlı, Sa'dlı, Karamanlı, Hacılu, Bozdoğan v.b. büyük aşiretler halinde yaşıyorlardı. Bu Türkmenler tarih sahnesinde göründüklerinde başlarında Bayram Hoca (ölm. 1380) bulunuyordu. Onun oğlu Kara Mehmed bazı başarıları sonunda devleti büyütmüş ve 1388'de Tebriz'i zapt ederek kendine merkez yapmıştır.

Bu devletin kudretli hükümdarlarından Kara Yusuf (1389 - 1420), özellikle Timur'un ölümünden sonra devletini bölgenin en kuvvetli siyasi teşekkülü haline getirdi. 1409'da Mardin'i alarak Artuklulara son verdi. 1410'da Erzincan'ı, 1415'te de Sultaniye'yi aldı. Celâyirlilere son vererek Bağdad'ı ele geçirdi. 1420'de Timur oğlu Şahrh ile savaşa giderken öldüğünde, oğulları ülkesinin çeşitli yörelerini idare ediyorlardı. Onun ölümünden sonra aile arasında çıkan anlaşmazlıklar dolayısıyla devlet sarsıntıya uğradı. Oğullarından İskender (1421 - 1439) Azerbaycan'da devleti yeniden toparladı ise de, kardeşler arasındaki çekişme bitmedi. Sonunda Şahrh'a yenilen ve Osmanlılara sığınan İskender'in yerine, Azerbaycan ve Erran'ın idaresi, kardeşi Cihan Şah'a verildi (1436 - 1467). Kara Koyunlu tahtına oturduktan sonra büyük başarılar elde eden Cihan Şah, Bağdad, Sultaniye, Kazvin, Fars ve İsfahan bölgeleri ile Kirman'a hâkim oldu. Devleti bir imparatorluk haline getirdi. Fakat ondan sonra Ak Koyunlu Uzun Hasan Bey'e birkaç defa yenildi. 1467'deki yenilgisinden sonra yakalanarak öldürüldü. İki yıl sonra da devlet Ak Koyunlular tarafından tamamen ortadan kaldırıldı.

Kara Koyunlular, Doğu Anadolu bölgesinin Türkleşmesinde çok büyük rol oynamışlardır. Onların tarihi, Doğu Anadolu'nun iskânı, ayrıca Azerbaycan'ın Türkleşmesi, Türkiye'nin XIV ve XV. yüzyıllarda sahip olduğu yüksek hayatîyet kudreti, Anadolu'nun dini tarihi, İran'da Türk hâkimiyetinin çağınza kadar devam etmesi gibi pek çok önemli konu bakımından üzerinde durulması gereken bir dönemi teşkil etmektedir. Öte yandan bu dönemde Doğu Oğuz lehçesi ile Türk edebiyatının hayli geliştiği görülür ki, Cihan Şah güzel şiirleri ile Azerî edebiyatının mümesillerinden olmuştur (bk. KARAKOYUNLU'LAR).

Ak Koyunlular devleti (1350? - 1502): Ak Koyunlu Türkmenleri de İlhanlı devletinin yıkılmasından sonra siyasi faaliyet göstermeye başlamışlardır. Yurtları Diyarbakır ve havalisi idi. 1340'larda Tur Ali Bey'in başbuğluğu altında siyasi bir birlik olarak ortaya çıkan Ak Koyunlu Türkmenleri, Oğuzların Bayındır, Döğer, Bayat ve Çepni gibi boylarından oluşan, daha sonra çeşitli adlarla anılan öteki aşiret ve oymakları da içine alarak kuvvetlenmişlerdir.

Tur Ali Bey zamanında onlar kuzeyde Trabzon Rum İmparatorluğu sahasına kadar akınlar yapıyorlardı. Trabzon imparatoru bu akınları durdurabilmek için Ak Koyunlu beyinin oğlu Kutlu Bey'e kızını vermişti.

Kutlu Bey'in oğlu Ahmed, Kara Koyunlulara karşı kendisini ancak Sivas hükümdarı Kadı Burhaneddin'in yardımı ile koruyabilmişti. Ahmed'in kardeşi Kara Yülük (İlik) Osman Bey, Ak Koyunlu devletinin gerçek kurucusu olup 1389'da Kadı Burhaneddin'i ortadan kaldırarak Sivas'ı aldı. Osmanlılara karşı Mısır Memlük sultanı Berkük ile anlaşılan Osman Bey, daha sonra Timur'un hâkimiyetini tanıdı. Bunun üzerine kendisinin 1403 yılından itibaren Diyarbakır - Malatya bölgesinin resmî hükümdarı

haline geldiğini görüyoruz. O, Kara Koyunlulara karşı varlığını koruduğu gibi, Urfa, Harput, Erzincan, Kemah ve Erzurum dolaylarını da kendi topraklarına kattı.

Kara Yülük'ün torunu ve bu devletin en meşhur hükümdarı olan Uzun Hasan Bey, elden çıkmış olan Diyarbakır'ı 1453'te tekrar zapt etti. 1457'de Kara Koyunlu Cihan Şah'ı yenilgiye uğrattı. Hasankeyf (Hısn-ı Keyfa)'teki Eyyubilere son verdi. 1459'da Gürcistan'a büyük bir sefer yaparak bazı bölgeleri ele geçirdi. Osmanlılara karşı Karamanoğullarını müdafaa ederek 1464'te Işhak Bey'i Karaman tahtına çıkardı. Kara Koyunlulardan bazı kaleleri geri aldı. 1465'te Harput ve civarına yeniden hâkim oldu. 1467'de Cihan Şah'ı yenerek birkaç yıl içinde Kara Koyunlu devletini tamamen tasfiye etti. 1469'da Timurlu Ebû Said'i yenerek Horasan, Bağdad, Şiraz ve İsfahan gibi yerleri hâkimiyeti altına aldı. Artık daha büyük gayeler peşinde koşuyordu. Bu uğurda Osmanlılar ve Memlüklerle bile karşılaşmaktan kaçınmayacaktı. Ordusunda bir eksiklik olarak gördüğü ateşli silâhlara sağlayabilmek için Venedikliler ile siyasi ilişkilere girişmişti.

Uzun Hasan 1473'te Otlukbeli savaşında Fatih Sultan Mehmed karşısında ağır bir yenilgiye uğradıktan sonra bir daha kendini toparlayamadan 1478'de Tebriz'de öldü. Çünkü o, hükümet merkezini Âmid (Diyarbakır)'den Tebriz'e nakletmiş bulunuyordu. Ölümünden sonra devleti taht kavgaları ve iç kargaşalıklara sahne olarak yıkılmağa yüz tuttu. Bu durumdan faydalanan Şah İsmail, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da yaşayan Türkmenleri etrafında toplayıp 1502'de Tebriz'i zapt ederek Ak Koyunlu devletini yıkıp yerine Safevî devletini kurmuş oldu.

Ak Koyunlular, Türkmen geleneklerine sıkı sıkıya bağlı bir devletin kurucuları ve yaşatıcıları olmuşlardır. Özellikle Uzun Hasan Bey bu bakımdan örnek bir Türk hükümdardır. O, mensup bulundukları Oğuzların Bayındır boyunun damgasını devlet bayrağına sembol olarak koyduracak derecede Oğuz - Türkmen geleneğine bağlı kalmıştır. Tebriz'de muhteşem bir saray teşkilâtı meydana getiren, âlimleri ve şairleri etrafına toplayan, Ak Koyunlu Türkmenlerini medenî bir hale getirmeye çalışan, birçok eserler ortaya koyan, Osmanlı devletinin teşkilâtını model olarak devletini tanzime ve teşkilâtlandırmaya uğraşan, Osmanlılar döneminde bile Hasan Padişah kanunları diye adlandırılarak uzun süre yürürlükte bırakılan kanunları yapan, başka dillerden Türkçeye eserler tercüme ettiren ve hatta *Kur'an*'ı bile Türk diline çevirterek bunu huzurunda okutan Uzun Hasan Bey, en dikkate değer Türk hükümdarlarındandır. Ancak gerek Kara ve Ak Koyunlu mücadelesi gerek Ak Koyunluların bizzat kendilerinin bazı Türkmen boy ve oymaklarını Azerbaycan ve İran'a göçürmeleri sonucunda bu devletlerin hâkim bulundukları bölgelerdeki nüfusun azalmasına yol açılmakla olumsuz bir rol de oynamışlardır.

Timur (1336 - 1405) ve Timur (Doğu Türk) imparatorluğu: Timur (b. bk.) büyük ve cihangir Türk hükümdarlarındandır. Babası, Çağatay topluluklarından Barlas kabilesinin başkanı idi. Baba tarafından soyunun Çingiz Han'a kadar uzandığı belirtilmiştir. Kendisi daha gençlik yıllarında, bir gece baskını sırasında bacasından yaralanıp topal kaldığı için Aksak Timur (Timurlenk) diye anılmıştır.

Timur, cesur ve zeki bir yaradılışa sahipti. Genç yaşta Çağatay Hanlığı valilerinden Emir Kazgan'ın hizmetine girmiş, burada çabucak kendini göstermişti. Kazgan'a

damat da olan Timur, onu öldürenlere karşı mücadele ederek hepsini birer birer ortadan kaldırdı. Bu başarısı ile Çağatay hükümdarının dikkatini çekti. Kutluğ Han onu kendi hizmetine aldı. Önceleri bir tümen beyi iken, nüfuzunu iyice artırarak 1369'da Belh'te bağımsızlığını ilân etti. Bir süre sonra Semerkand'da toplanan kurultay da kendisini hükümdar seçti.

Cihangirlik hırsı ile dolu olan Timur ilk önce dikkatini Altın Ordu üzerine yöneltti, bu devleti ortadan kaldırdı. Daha sonra Kara Koyunlular, Celâyirîler vb. devletlerin ellerinde bulunan İran ve Irak'ı aldıktan sonra Suriye ve Anadolu'ya yöneldi. Anadolu'ya yönelişinde, toprakları elerinden alınmış olan Anadolu beylerinin teşviklerinin de büyük rolü vardı. 1402'de Ankara yakınındaki Çubuk ovasında Yıldırım Bayezid ile karşılaşan Timur, onu yenerek esir aldı. Kendine sığınan beylere Anadolu'yu tekrar taksim etti ve ülkesine döndü. 1405'te Çin üzerine sefere giderken 69 yaşında öldü. Öldüğü zaman geride koskoca bir imparatorluk bırakmıştır ki buna Timuroğulları İmparatorluğu, Timurlular devleti veya Doğu Türk İmparatorluğu gibi adlar verilmiştir. Ancak sonradan Babür'ün Hindistan'da kurmuş olduğu imparatorluğa da Timuroğulları denildiği olmuştur.

Timur'un bıraktığı bu muazzam imparatorluk, onun ölümlünden sonra oğulları ve torunları arasındaki taht kavgalarına sahne oldu ve giderek dağıldı. Timur'dan sonra, 3-4 yıllık bir mücadeleyle müteakip, oğullarından Şahruh (1408 - 1447) devlete hâkim oldu. Gerek kendisinin gerek oğlu ve meşhur astronom Uluğ Bey'in idaresi sayesinde Doğu Türk İmparatorluğu oldukça iyi ve istikrarlı bir dönem yaşadı. Ancak, sülâle arasındaki ayrılık eğilimleri ortadan kaldırılamamıştı. Şahruh sülâlesinin Herat (Horasan) kolu 1470'te, ondan sonra gelen Ömer Şeyh kolu da 1505'te son buldu. Semerkand (Maveraünnehr) ise, Sultan Ali Mirza (1498 - 1500) zamanında söndü. Timur'un imparatorluğunu ilk defa tesis ettiği topraklar 1505'te Özbek hanlarının eline geçti. Timuroğullarından Babür'ün, bu ata yurdunu kurtarmak için girdiği mücadele sonuç vermedi ise de o, Hindistan'da yepyeni bir siyasi teşekkül meydana getirmeye muvaffak oldu. Bu devlete Babür İmparatorluğu, Hindistan Türk İmparatorluğu veya Gurkanlı devleti gibi adlar verilmiştir.

Timuroğulları içinde bilimde ve sanatta ün yapanlar da vardır. Şahruh, Herat'ta çok kıymetli sanat eserleri bıraktı. Oğlu Uluğ Bey, İslâm dünyasının en meşhur astronomlarından olup, doğuda olduğu kadar batıda da tanınmıştır. Sultan Hüseyin Baykara da değerli bir bilim ve edebiyat adamı idi (bk. TIMURLULAR).

Hindistan Türk İmparatorluğu (1526 - 1858): İmparatorluğun kurucusu Timur'un torunlarından Ömer Şeyh Mirza'nın oğlu Babür Şah'tır. Henüz 11 yaşında ve 1494 tarihinde Timurluların Fergana tahtına oturan Babür, sürekli taht mücadeleleri ve kumandanlarının iktidar hırslarına karşı uğraşmak durumunda kaldıktan sonra, 1501'de tahtını kaybetmiştir. Ancak, çok mücadelecî bir ruha sahip olan Babür bundan yılmadı. Yanındaki az bir kuvvetle 1504'te Afganistan'daki Kâbil'i aldı. Hindukuş ile Gazne arasındaki topraklara sahip oldu. Özbek istilâsı üzerine Timurluların elinden çıkan ülkelerden gelenleri fethettiği yerlerde yerleştirdi. Böylece yeni bir devletin temellerini atan Babür, eski mülkünü ele geçirmek için uzun süre mücadele etti.

Fakat bunda başarılı olamayınca bu defa gözünü Hindistan'a çevirdi. Bu sıralarda Hindistan da Babür'ün gayesini tahakkuk ettirmesine uygun bir durumda bulunuyordu.

Gazneliler ve Gurlulardan sonra Hindistan'ın önemli bir kısmı Delhi Türk sultanlığı (1206 - 1413)'nın eline geçmişti. Bu devletin kurucusu Gurluların Kuzey Hindistan valisi Kutbeddin Aybeg'dir. Onun damadı Şemseddin İl Tutmuş bütün Kuzey Hindistan'ı elinde toplayarak, Şemsiyye hanedanını da kurmuş oldu (1211 - 1266). İl Tutmuş Moğollar önünden kaçan Türkleri de memleketine kabul ederek Kuzey Hindistan'da Türk varlığının ve Türk kültür hayatının devamını sağlamıştır. Daha sonra devlet, bu ailenin kumandanlarından Balaban'ın eline geçerek, 1266 - 1290 yılları arasında onun ve ailesinin elinde kaldı. Moğollar bu dönemde de Hindistan'a sokulmadılar. Fakat kısa zamanda içerde yeni bir iktidar değişikliği daha oldu ve hâkimiyet, Delhi Türk sultanlığının askeri gücünü teşkil eden Kalaç Türklerinin ileri gelenlerinden Celâleddin Firuz'a geçti ve Kalaç ailesinin 1320'ye kadar olan saltanatı başladı. Hindistan'da Türk sultanlarının hâkimiyetini daha da yaygınlaştıran bu aileden sonra da Tuğluk ailesi (1321 - 1413) iktidara geldi. Oldukça parlak bir geçmişi sahip olan bu ailenin son zamanlarında ise, Timur fütuhâtı dolayısıyla Hindistan'a Türk akını azaldığından, bu sultanlığın dayanağı olan Türk unsuru da gittikçe zayıfladı. Vilâyetler istiklâllerini ilân ettiler. Delhi de Afganistanlı Seyyid ailesinin eline geçti (1413). Bu durum, Babür'ün Kuzey Hindistan'a yöneliş tarihine kadar, aradan yüz yıldan fazla bir zaman geçmesine rağmen değişmemiştir. Siyasi istikrarsızlık içinde, kanlı kargaşalıklar ve ayaklanmalar oluyordu. Memleket paramparça ve altüst bir halde idi.

İşte bu durumdan faydalanan Babür, 1524'te Pencab'a girdi ve bölgeyi kolayca ele geçirdi. 1526'da kazandığı parlak bir zaferden sonra Delhi'yi ele geçirdi ve kendini Hint padişahı ilân etti. İmparatorluğu da böylece kurulmuş oldu. Bundan sonra başarıları daha büyük bir hızla devam etti. 1528'de Kuzey Hindistan'ın fethini tamamladı. 1530'da öldüğü zaman geride büyük bir imparatorluk bırakıyordu. Babür iyi bir yazar ve şairdi. Maceralarla geçen hayatını *Vekayî (Babürnâme)* adlı eserinde günlük hatıralar şeklinde anlatmıştır. Çağatay lehçesinde çok güzel şiirler de söylemiştir. Bayındırlık işlerine ise aşırı derecede düşkündü. Bir yandan fütuhât ile uğraşırken bir yandan da imar ile uğraşıyordu. O, Hindistan'da yeni bir medeniyetin de kurucusu oluyordu.

Babür'ün kurduğu imparatorluk 1858'e kadar devam etti. Kendisinden sonraki hükümdarlar arasında Hümayun, Evrengzib (I. Alemgir), Ekber Şah ve Şah-ı Cihan gibilerinin adları anılmağa değer. Üç yüzyıldan fazla yaşamış olan devlet, XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren sarsılmaya başlamış ve kuzeyden İran ile Afganistan'ın, güneyden de İngilizlerin sıkıştırılmaları sonunda 1858'de İngilizler tarafından sona erdirilmiştir.

Hindistan Türk İmparatorluğu Türklerin kurduğu büyük imparatorluklardan biri olup, başta Osmanlılar ve Safevîler olmak üzere XVI. yüzyıla "Türk asrı" damgasını vuran önemli unsurlardan biridir. Bu devletin çeşitli hükümdarları tarafından vücuda getirilen ve her biri ayrı bir güzellikte olan eserler bugün hâlâ Hindistan'ı süslemektedirler.

Babür imparatorluğundan başka, vaktiyle ayrı birer devlet iken zamanla bu imparatorluk tarafından ortadan kal-

dırılan Âdilşahlar (1687'de sona ermiştir), Nizâmşahlar (1532'de sona ermiştir) ve Kutubşahlar (1636'da son bulmuştur) devletleri de Dekken yarımadası başta olmak üzere Hindistan'da uzun süre Türk hâkimiyetini temsil eden devletlerdir.

İran'da Türk sülâleleri: Selçuklular, Harezmşahlar, Çağataylılar, Timurîlular, Kara Koyunlular ve Ak Koyunlular, sırasıyla İran'ın ya tamamına veya büyük bir kısmına hâkim olmuş Türk sülâleleri idiler. Ak Koyunlulardan sonra, XVI. yüzyılın başlarında bu ülkede yeni bir Türk hanedanı iktidarı ele aldı ki bu, Safevîler (1502 - 1736) hanedanı idi. Devlete vücut verenler ise, başta Kara ve Ak Koyunlu devletlerini kurmuş olanlar olmak üzere, Anadolu'dan İran'a göçen Türkmenlerdir. Gerçekten de Erdebil'deki Safevî dergâhı tarafından yapılan dinî propagandanın etkisi ile, önce Ak Koyunlu devletinde ikinci planda kalmayı hazmedemeyen Kara Koyunlu boy ve oymakları, sonra da Ak Koyunlu oymaklarının önemli bir kısmı İran'a göçtüler. Bunlara ilâve olarak, Anadolu'nun Rûm (Sivas, Tokat, Amasya) vilâyetinden Rumlu ve Ustacalu'lar, Maraş, Elbistan, Malatya yörelerinden Dulkadırlı'lar, Antalya (Teke) yörelerinden Tekelî'ler, Uzunyayla'dan Ayıntab - Haleb'e kadar uzanan bölgelerden Şamlu'lar, Çukurova'dan Varsaklar, Anadolu'nun çeşitli yerlerinden Çepni'ler, Karaman bölgesinden Turgutlu'lar, Malatya yöresinden Arabgirli'ler, Haleb Türkmenlerinden Bozcalu'lar, Boz Ok (Yozgat) bölgesinden de Kaçarlar olmak üzere, pek çok boy ve oymakları XV ve XVI. yüzyıllarda Safevî dervişlerinin telkinleri sonunda Anadolu'dan İran'a göçerek Safevî devletinin kuruluşunda rol aldıkları gibi, bu hanedanın İran'daki hâkimiyeti boyunca da onun en önemli dayanağı oldular. Dolayısıyla Safevîler devleti de en az Osmanlı İmparatorluğu kadar halis bir Türk devleti idi.

Bu devlet en geniş zamanında İran, Doğu Horasan, Irak, Gürcistan, Azerbaycan, Dağıstan, Türkmenistan, Doğu Arabistan kıyıları ve Doğu Anadolu'nun bazı kısımlarını içine alan büyük bir imparatorluktu. Özellikle kuruluşundan en büyük hükümdarı Şah Abbas'ın ölümüne (1628) kadar Osmanlılardan sonraki en kuvvetli devlet, İran Türk imparatorluğu da denilen Safevîler devleti olmuştur. Ancak, daha kurucusundan itibaren devleti idare edenlerin uzun süre Osmanlılar ile mücadele halinde olmaları, Türklüğün mukadderatı bakımından iyi olmamıştır. Osmanlılar III. Ahmed'in son zamanlarında İran'a ait pek çok bölgeyi ele geçirip Orta İran'a dayandılar. Fakat Nadir Şah Afşar, elden çıkan yerleri kısa zamanda geri alarak İran devletine eski durumunu iade etti.

Safevîler, Osmanlılardan başka Hindistan'daki Babürîler ve Türkistan'daki Özbekler ile de daha başlangıçta mücadeleye başlamışlardı. Uzun süren bu mücadeleler sonunda Özbekler Horasan'ı, Afganlılar da İsfahan'ı ele geçirdiler. 1736'da bu ülkeyi idare eden Safevî hanedanı sona erdi. Safevîler giddetli bir Fars kültürü etkisi altında kalmakla birlikte, Türklüklerini korudular. Onlar, tarihteki en büyük Türk hanedanlarından biridirler. Türkmen gelenekleri, Safevî sarayında bütün canlılığı ile yaşatılmıştır. Şah İsmail'in yazdığı Türkçe şiirler, Türk şiirinin bütün özelliklerini taşımaktadır.

İran'da Safevî hâkimiyetinden sonra Avşarlar (Afşarlar) (1736 - 1750) hanedanının hâkimiyeti başlar. Hanedanın kurucusu olan Nadir Şah, Oğuz (Türkmen)'ların Avşar

boyundandı. O, başlangıçta Safevîlerin bir kumandanı olarak büyük yararlıklar göstermiş, İran'a hâkim olan Afgan Üveysîlerini yenerek bu ülkeden çıkarmıştır. Nihayet durumu uygun bularak İran tahtını elde etti. Osmanlılara kaptırılan yerlerin çoğunu geri aldı. Babürîleri yenerek Delhi'ye kadar girdi. Ancak bu hareketi ile Hindistan Türk imparatorluğunu sarsmış ve İngilizlerin Hindistan'a hâkim olmalarına zemin hazırlamıştır ki, bu gelişme İran tarihi bakımından da talihiz sonuçlar doğuracaktır.

Kafkasya ve Türkistan'da da büyük fetihler yapan Nadir Şah, 1747'de öldü. Kendisi Türklerin yetiştirdiği son cihangirlerdendir. Ölümünden sonra yerine yeğeni Âdil Şah geçti ise de, Avşar hanedanı uzun ömürlü olmadı. İran'da hâkimiyeti Zend'ler ele geçirdiler (1750 - 1779). Bunların 30 yıl kadar süren hâkimiyetlerinden sonra İran'a bir başka Türk sülâlesi hâkim oldu ki bu da Kaçarlar (1779 - 1925) hanedanıdır. Kaçarlar İran imparatorluğunu idare eden son Türk sülâlesi olup, Zend'leri 1796'da tamamen ortadan kaldırarak imparatorluğun bütün topraklarına sahip oldular. Hanedanın kurucusu Oğuzların Kaçar boyu beyi Muhammed Kulu Bey idi. Kaçar boyu, Boz Ok bölgesinden İran'a göç etmişti.

Kaçarlar zamanında İran, batılıların emperyalist emellerine maruz kaldı. 1828'de Kafkasya'yı İran'dan koparan Ruslar ile Hindistan ve Afganistan üzerinden İran'a girmeye çalışan İngilizler bu ülkeyi kuzey ve güney olmak üzere ikiye bölüp, her birini kendi nüfuz bölgeleri haline getirmek istemişlerdi. Buna rağmen hanedan daha uzunca bir süre varlığını korudu.

I. Dünya Savaşı'ndan sonraki istikrarsız dönemde, bir jandarma onbaşı olan Fars asıllı Rıza Han, Türk Kaçar hanedanını devirerek 1925'te kendini şah ilân etti. Böylece İran'da Pehlevî hanedanının hâkimiyeti başladı. Bir Türk topluluğu olarak İran'da varlığını bugün de devam ettiren Kaçarlar, ana dilleri Türkçeyi de muhafaza etmektedirler.

Doğu Avrupa'da kurulan Türk devletleri: Karadeniz'in kuzeyindeki toprakların bir adı da Dey-i Kıpçak (Kıpçak bozkırı) idi. Burada gerek Altın Ordu'nun son zamanlarında gerek bu devletin yıkılışından sonra birtakım Türk devletleri ortaya çıkmıştı.

Altın Ordu hanlarından Canibek'in 1357'de ölümünden sonra ortaya çıkan taht kavgaları ve Timur ile Toktamış Han arasında 1391 ve 1395'lerde yapılan savaşlar sonunda zayıf düşen Kıpçak ilinde Kazan Hanlığı, Astırhan Hanlığı, Kırım Hanlığı ve Sibir Hanlığı gibi Türk devletleri meydana geldi ve Altın Ordu devleti fiilen sona erdi.

Kazan Hanlığı (1437 - 1552): Hanlık, Altın Ordu hükümdarlarından Uluğ Muhammed Han tarafından İdil ve ya Kama Bulgarları ülkesinde kurulmuştur. Uluğ Muhammed daha önce iki defa (1419 - 1424; 1427 - 1436) Altın Ordu tahtında bulunmuş, ancak tahtını Küçük Muhammed'e kaptırınca Kırım'a gitmiş, orada da tutunamayarak Bulgar ülkesine gelip burada bir hanlık kurmuştur. Hanlığa vücut verenler, bu toprakların adeta otokton ahalisi haline gelmiş bulunan Bulgar Türkleri ile buraya sonradan gelen Kıpçaklar ve bir de Uz ve Peçeneklerdir. Sonraları, bunların karışıp kaynaşmasından Kazan Türkleri adını verdiğimiz Türk topluluğu meydana gelecektir.

Kazan Hanlığı bugünkü Tataristan, Başkurdistan ve Çuvaşistan dahil, pek çok toprakları içine alan bir devlettir. Uzun yıllar Moskova Rusyası'nı kontrol altında bulunduran bu devlet, 1552'de IV. İvan tarafından ortadan kaldırılmıştır. Kazan Hanlığı'nın yıkılışı, Rusya sınırları içinde kalan Türk ülkelerinin kaderi bakımından bir dönüm noktası olmuştur. Bir köprü başı mahiyetinde olan ülkeyi ele geçiren Ruslar, İdil yolunu da ele geçirerek öteki Türk hanlıkları üzerine kolaylıkla yürüyebilmişlerdir. Rusların Tatar adını verdiği Kazan Türkleri, bu ülkedeki öteki Türkler gibi, bugün de varlıklarını devam ettirmektedirler (bk. KAZAN HANLIĞI).

Astırgan Hanlığı (1466 - 1557): Hanlığın kurulduğu saha İdil nehrinin Hazar Denizi'ne döküldüğü yerin yakınındaki Astırgan şehri ile onun civarındaki topraklardır. Altın Ordu devletinin dağılmaya başladığı sıralarda, Küçük Muhammed Han'ın torunu, Mahmud oğlu Kasım Han tarafından kurulmuştur. En işlek ticaret yolu üzerinde kurulduğundan, zenginliği sebebiyle ihtirasları kamçılayan, eski Hazar yurdu için bu beyliği kuvvetli ve sürekli bir varlık gösterememiştir. 1554'te IV. İvan'ın kendine tâbi bir dü-ruma getirdiği beylik, 1557'de aynı çar tarafından ortadan kaldırıldı. Osmanlıların hem Kazan hem de Astırgan hanlıklarının kurtarılması gayesiyle 1569'da giriştikleri Don-İdil kanallı kazmak sefer ve teşebbüsleri, işin öneminin gereği gibi kavranamaması, ehliyetli adamlar ve Kırım Hanlığı'nın olumsuz tutumu yüzünden başarılı olamamıştır (bk. ASTIRGAN HANLIĞI).

Kasım Hanlığı (1445 - 1681): Kazan hanı Uluğ Muhammed'in, yendiği Moskova Rusyası'nı daha yakından kontrol etmek üzere Oka nehri üzerindeki Kasım şehri merkez olmak üzere ve oğlu Kasım'ın idaresinde kurdurmuş olduğu bir hanlıktır. Dolayısıyla bu hanlık Doğu Avrupa'daki Türk devletleri ile Slavlar (Ruslar) arasındaki mücadeleden değişik bir safhasını teşkil etmiştir. Ne var ki, daha kurucusunun sağlığında Moskova knezlerinin etkisi altına düşen hanlık, Türklerin Rusları değil, Rusların Türkleri kontrolle görevlendirdikleri bir perde, bir ileri karakol vazifesini üstlenecek, özellikle son hanlarının Rus valiler tarafından denetlenerek hüküm sürmeleri şeklinde 1681'e kadar varlığını koruyacaktır. Bu hanlığın son dönemleri, ahalisinin zorla Hristiyanlaştırılmak yoluyla Ruslaştırılmaya maruz bırakıldığı bir dönemin tarihini de teşkil etmiştir (bk. KASIM HANLIĞI).

Kırım Hanlığı (1441? - 1784): Altın Ordu sahasında kurulan hanlıkların en önemlisidir. Kırım, XIV. yüzyılın 2. yarısında Altın Ordu'da hüküm süren taht kavgaları sırasında, rakip beylerin ve hanların sığındıkları başlıca bölge haline gelmişti. Zaten burası, stratejik ve ekonomik özellikleri ile Altın Ordu devleti içinde en seçkin yerlerden biri idi.

1380'de Mamay, Toktamış'a yenilince Kırım'a kaçtı. Daha sonra 1394 - 1395'e doğru Baş Timur da burada hâkimiyet iddiasında bulundu. Fakat bu hanlığın gerçek kurucusu Hacı Giray'dır. O, Kırım'dan başka Taman, Kabartay (Kabarda) ve Kıpçak bölgelerini de hâkimiyeti altında toplamıştı. Kendisinin 1466'da ölümünden sonra oğulları arasında taht kavgaları uzun bir kargaşalık dönemi açtı. Bu kargaşalar sırasında Fatih Sultan Mehmed'den yardım istenmesi üzerine, bunu fırsat bilen sultan, Gedik Ahmed Paşa'yı 1475'te Kırım'a gönderdi ve Kefe başta olmak üzere Kırım kıyılarındaki Cenevizlilere ait bütün limanları zapt

ettirdi. Gedik Ahmed Paşa'nın hapisten çıkardığı Mengli Giray, Ceneviz dostu Nurdevlet'in elinden hanlığı aldı. Ahmed Paşa ile yaptığı bir anlaşma ile de Osmanlı devletine tâbi olmayı kabul etti. Bu tarihten itibaren bölgedeki hanlıkların en kuvvetlisi haline gelen Kırım, uzun süre Moskova varoşlarına kadar Rusya'yı kontrol altında bulundurup haraca kesti. Fakat Kazan ve Astırgan hanlıklarının ortadan kalkması ve Rusların Doğu Avrupa'da üstünlük kurmasından sonra, Kırımlıların Moskova'ya karşı giriştikleri akınlar da gittikçe azaldı. Artık Türk illerine karşı Rus ilerleyişi dönemi başlıyordu. Hem bu ilerleyişi kırmak hem de İslâm ülkelerinin elden çıkarılmasını geri almak için 1569'da girişilen hareket, özellikle Osmanlıların Kırım'a tamamen hâkim olacakları korkusuna düşen Kırım hanlarının tutumunu yüzünden başarılı olamadı. Artık Kırım ve Osmanlı devleti için yeni bir mesele başlıyordu: Moskova devletinin Kafkasya ve Karadeniz'e doğru genişlemesini durdurmak. Öte yandan zayıflayan hanlık ancak Osmanlı desteği ile ayakta durup akınlara bile zaman zaman devam ederken, Osmanlıların yalnızca kuzeyde değil, İran ve Macaristan cephelelerinde savaşlarında da Kırım kuvvetleri Osmanlı ordusunda görev alıyordu. Bu iş birliğinin en yüksek olduğu dönemlerden biri de İslâm Giray (1644 - 1654) zamanı oldu. Aynı durum Köprülüler devrinde de devam etti. Ancak 1683 II. Viyana kuşatması sırasında Kırım hanının ihanet derecesindeki ağır hareketi yüzünden durum bozuldu. Ruslar ilk defa 1736'da Kırım yarımadasını iştili ettiler. Fakat asıl felâket 1768 - 1774 Osmanlı - Rus savaşı ile geldi. 1774 yılında Küçük Kaynarca antlaşması ile Kırım'ı bağımsızlaştıran, daha doğrusu Osmanlı hâkimiyetinden çıkararak yutulmaya hazır bir lokma haline getiren Ruslar, 1784'te Osmanlı İmparatorluğu ile imzaladıkları bir başka antlaşma ile Kırım, Taman ve Kuban'ı Rusya'ya ilhak ettiler. O tarihten beri Rus tahakkümü altında yaşayan Kırım Türklerinden bugün bu ülkede pek az kimse kalmış olup tamamına yakını Sibirya'ya sürülmüşlerdir. Ruslar, Kırımlılara da Tatar demektedirler. Kırımlılardan bir kısmı da muhtelif zamanlarda Türkiye'ye gelip yerleşmişlerdir (bk. KIRIM HANLIĞI).

Nogay Hanlığı: Adını, aslında Altın Ordu devletinin bir tümen kumandanı iken 1259'dan 1299'a kadarki dönemde kazandığı büyük başarılarla tanınan Nogay'dan almıştır. Zira vaktiyle âdeta yarı bağımsız bir hükümdar hayatı yaşamış olan Nogay idaresindeki boylar, onun ölümünden sonra Nogay adı ile tanınmışlar ve nihayet Altın Ordu'nun parçalanması üzerine Nogay Hanlığı adı altında ayrı bir devlet meydana getirmişlerdir. Ahalisinin çoğu Kıpçak boylarına mensup Türklerdi. Hanlık İdil'den İrtiş'a ve Hazar Denizi'nden Aral gölüne kadar olan sahaları içine alıyordu. Kazan ve Astırgan'ın Rus hâkimiyeti altına düşmesinden sonra Nogay Hanlığı da birkaç kola ayrılmıştır. Daha sonra bir ara Kırım Hanlığı'na bağlı olup, nihayet Rus tahakkümü altına düşen hanlığın halından önemli bir kısmı Türkiye'ye göçerek yerleşmişlerdir. Rusya'da kalanlar ise Kuzey Kafkasya'nın çeşitli yerlerinde yaşamaktadırlar.

Sibir (Sibirya) Hanlığı: Altın Ordu'nun parçalanmasından sonra Batı Sibirya'ya hâkim olan Sibir Hanlığı'nın kurucusu Mamık oğlu Taybuğa'dır. Hanlığın merkezi bugünkü Tümen şehri yakınında olan Tura idi. Kuruluş tarihi belli değildir. En tanınmış hükümdarı Küçüm Han

(1563-1598)'dir. Onun en büyük başarısı, 1579'dan itibaren hanlık bölgesine girerek, burada kendi valilerinin kontrolü altında bir idare kurmuş olan Rusları 1584'te yenerek Sibirya'dan çıkarmasıdır. Fakat Moskova'dan gönderilen taze kuvvetler Sibir Hanlığı topraklarına yeniden girmekte gecikmediler. Küçüm Han onlara karşı mücadelesine kahramanca devam etti ise de, muhtemelen 1598'de kaybettiği bir savaşta ölmesi üzerine Rusların önünde ciddi bir mukavemet kalmadı. Rusların 1601'den 1683'e kadar adım adım bütün Sibirya'yı ele geçirdikleri görülür: 1628'de Türk Kazakları, 1648'de Buryatları ve Tunguzları inkıyat altına alan Ruslar, 1632'den sonra Yakutların ilkesini de işgal ettiler. 1648-1665 yılları arasında Baykal gölü çevresini de işgal eden Rusların daha da ilerlemelerine Çinliler engel olmuşlardır.

Rusların kısa zamanda bu kadar geniş topraklara hâkim olabilmeleri, söz konusu topraklarda yaşayan Türk kavimlerinin sayıca az, dağılmış, birbirleri ile ilgileri kopuk ve özellikle medenî seviye bakımından çok geri olmalarından ileri gelmiştir.

XV. yüzyıldan sonra Orta Asya'da Türkler: Özbek Hanlığı (1428-1599): Bu hanlığa vücut verenler Altın Ordu hükümdarı Özbek Han'a nispetle Özbekler diye adlandırılan Türklerdir. Hanlığın kurucusu, Batu Han'ın kardeşi Şiban'ın soyundan Ebu'l Hayr olup, 1428 yılında Sibir şehrinde han ilan edilmiştir. Ebu'l Hayr 1431'de Gürgenç dahil bütün Harezm'e, 1447'ye doğru da Özkend'e kadar bütün Sirderya boylarına hâkim oldu. Onun 1468'de ölümünden sonra hanlığı büyük bir sarsıntı geçirdi ise de, Muhammed Şibanî Han, Timuroğulları arasındaki çekişmelerden de faydalanarak 1500'de Maverâünnehr'i ele geçirdi. 1503'te Taşkend ve Sayram bölgelerini, az sonra Harezm'i, 1506-1507 yıllarında da Belh ve Herat şehirlerini aldı. Ancak 1510'da Merv'de Safevîler ile yaptığı savaşta kaybetti ve öldü. Devleti de parçalanır gibi oldu. Fakat uzun müddetlerden sonra Özbekler Maverâünnehr'e ve Horasan'a yeniden hâkim oldular. Başşehir Semerkand olmak üzere devlet güç ve istikrar kazandı. Ne var ki bu da uzun sürmedi. 1597'de Safevîlerden Şah Abbas'ın Özbekleri yenmesi ile hanlığın parçalanmasına yol açıldı. Horasan Safevîlere, Taşkend ve dolayları Kırgızlara geçti. Diğer yerlerde de ayrı ayrı birtakım hanlıklar meydana geldi (bk. ÖZBEK'LER).

Buhara Hanlığı (1599-1785): Özbek Hanlığının 1599'da sona ermesinden sonra kuruldu. Kurucusu Bakî Muhammed'dir. Uzun süre Fergana (1710'a kadar) ve Belh (1740'a kadar) de Buhara Hanlığına bağlı olmuştur. 1740'ta İran hükümdarı Nadir Şah Avşar Maverâünnehr'e girince, Buhara Hanlığı Horasan topraklarından vazgeçerek İran'ın hâkimiyeti altına girdi. Sülâlenin son hükümdarı Ebu'l Gazi (1758-1785) zamanında nüfuz kazanan Moğol asıllı Mangıtların reisi Masum Şah Murad, Buhara tahtına çıktı (1785-1800). XIX. yüzyılın 2. yarısında adım adım Orta Asya'ya ilerleyen Rusların himayesine (1868) giren bu aile de nihayet Sovyetler tarafından ortadan kaldırıldı (1920).

Hive Hanlığı (1512-1920): Harezm ülkesi 1506'da Safevîlerin eline geçmişti. Az sonra bu bölgedeki Özbekler Safevî valilerine karşı isyan etmiş ve bu isyanı idare eden Şibanî ailesinden İl Bars (1512-1525) Hive Hanlığını kurmuştur. Hanlığın merkezi Ürgenç şehri idi. İl Bars'ın soyundan gelenler öteki Özbeklere, Kalmıklara ve Ruslara

karşı ülkelerini uzun süre korudular. 1603'ten sonra hanlığın merkezi Ürgenç'ten Hive'ye taşınmış ve devlet de bundan böyle genel olarak başşehirinin adı ile anılmıştır. Bu devletin hükümdarlarından Ebu'l Gazi Bahadır Han (1643-1665) aynı zamanda bir tarihçi olup Türk ve Türkmen tarihine dair Türkçe iki eseri ile meşhurdur. Nadir Şah Avşar zamanında İran'a bağlanan hanlık, 1783'te Rus himayesini kabule mecbur kalmış ve 1920'de bu hanlığa da Sovyetler tarafından son verilmiştir.

Hokand Hanlığı (1710-1876): Şibanî soyundan gelen Şahrâh adlı biri tarafından, Hokand şehri merkez olmak üzere 1710'da Fergana'da kurulmuştur. Dolayısıyla bu da Özbek hanlıkları cümlesindedir. 1758'de bir ara Çin hâkimiyetini tanımak mecburiyetinde kalan hanlık, zamanla bu hâkimiyetten kurtulmuş ve giderek Taşkend, Yesi (Türkistan) şehirleri ile, Balkaş gölünün yakınına kadar olan toprakları içine alacak şekilde genişlemiştir. 1868'den sonra Rus himayesini kabule mecbur kalan bu hanlık da 1876'da onlar tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Kâşgar-Turfan Hanlığı (?-1877): Isıgöl ve İli nehrî kolları ile Turfan ve havalisi arasında kalan bölgede XV. yüzyıl başlarında kurulan bir hanlıktır. Dolayısıyla Uygurlar yurdunun önemli bir kısmını da içine alıyordu. Bu hanlığın hükümdarları ilk zamanlarda Timurlu Ebu Said ile mücadele ettiler. 1472'de ise Batt Çağatay Hanlığı'nın tamamına hâkim oldular. Bu hanlığın hükümdarları fethettikleri bazı yerlerde İslâm dinini yaymakla da ün yapmışlardır. Hanlık 1543'ten sonra biri, merkezi Turfan olmak üzere Uyguristan'a, öteki de Kâşgar, Yarkend ve Hotan'a hâkim olmak üzere iki kola ayrıldı. Turfan kolunun 1647'lerde sadece bu şehre sahip bulunduğu anlaşıyor. Kazakların hücumlarına maruz kalan Kâşgar kolu ise 1593'ten sonra yalnız Kâşgar şehriden ibaret gibi görünmektedir.

XVII. yüzyılda Kâşgar, Yarkend ve Aksu'da küçük küçük hanlıklar mevcut olup hâkimiyet de "hoca"ların elinde idi. Bu bölge Mançu sülâlesi (1644-1911) zamanında Çin'e bağlı kaldı. Buna rağmen Çin'e karşı ayaklanmalar eksik olmuyordu. 1864-1872'de Kansu Müslümanları isyanı, 1895'te Şen-si'de Salarlar isyanı gibi. Bu isyanlar daha çok dinî mahiyette idi. Fakat 1866'da başlayan ve Yakub Bey (Atalık Gazi) tarafından idare edilen hareket siyasi olup, Türkistan'ın istiklâline yönelikti. Yakub Bey Kâşgar hanı olduktan sonra Çin ile ilgisini kesmiş (1874) ve tamamen bağımsız olmuştur. Fakat doğudan Çinliler, kuzeyden Ruslar, güneyden de İngilizlerin tehdidi altında idi. İstanbul'a elçiler göndererek (1870) Sultan Abdülaziz'e tâbi olan Yakub Bey, buna karşılık Türkiye'den silâh, askerî öğretiler vb. yardımı da almıştı. Fakat Osmanlı İmparatorluğunun içinde bulunduğu durum dolayısıyla başkaca bir şey yapmak da mümkün olmadı. Atalık Gazi'nin 1877'de ölümü üzerine ülkesi de aynı yıl Çin tarafından işgal edilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu (1299-1922): Türk devletleri zincirinin en güçlü halkasını teşkil eden Osmanlı İmparatorluğu, Büyük Selçuklu İmparatorluğu gibi Oğuz Türklerinin kurduğu bir devlettir. Ancak, gerek genişlik gerek uzun ömürlü olmak ve gerek Türk-İslâm devletlerinde görülen teşkilâtın en gelişmişine, en mükemmeline sahip olmak bakımlarından Osmanlı İmparatorluğu Selçuklu İmparatorluğuna nazaran çok daha yüksek bir siyasi varlık olmuştur,

Üç kıta üzerinde yayılan ve altı yüzyıldan fazla devam eden bu imparatorluk, yalnızca Türklerin bütün tarihleri boyunca kurdukları en geniş devlet değil, aynı zamanda dünya tarihinin de sayılı birkaç imparatorluğundan biri olmuştur. Selçuklular yersiz yurtsuz bir halde İslâm dünyası içine göçüp burada bir imparatorluk vücuda getirmişlerdi. Osmanlı kudretinin temelleri ise Selçuklular ve beylikler tarafından özellikle Anadolu'da çok sağlam bir şekilde atılmış idi.

Anadolu beylikleri Anadolu'da Selçuklular zamanında alınamayan bölgeleri de fethederek, Türk nüfusunun ve kültürünün, başta şehirler olmak üzere, her yerde çok kuvvetli bir hâkimiyet kurmasını, Türkçenin edebî ve resmî dil olarak rakipsiz bir mevkiye yükselmesini sağlamışlardı. Dolayısıyla Osmanlı hanedanı tarih sahnesine çıktığı zaman Anadolu'daki Türk toplumu çoktan bu toprakların gerçek sahibi ve hâkimi haline gelmiş bulunuyordu ve her bakımdan gelişmiş, kültürlü ve medenî bir toplum manzarası arz ediyordu. Halis bir Türkmen olan Osmanlı hanedanı Anadolu'da Türk toplumunun başına geçince, orada her şeyi hazır buldu. Osmanlıların Anadolu toprağında başlangıçta yaptıkları tek şey, daha önce fethedilmemiş olan, Bursa'dan Boğaziçi'ne kadar olan Marmara bölgesini fethedip Türkmen yurdu haline getirmesidir.

Osmanlı devletini kuranlar Oğuzların 24 boyundan biri olan Kayı boyuna mensuplardı. Kayıların Anadolu'ya ne zaman geldiği kesinlikle bilinmemektedir. Onların 1071'den hemen sonra Anadolu'ya giren Türkmen toplulukları arasında bulunmuş olmaları mümkün olduğu gibi, Moğollar önünden kaçarak Anadolu'ya girmiş topluluklar arasında bulunmuş olmaları da muhtemeldir. Hatta onların XIII. yüzyıl başlarında Pasin yolu ile Anadolu'ya gelmiş olduklarına dair rivayet oldukça yaygındır. Gerçek olan bir şey varsa, Osmanlıların erkenden Selçuklu uçlarında faaliyete başlamış olmalarıdır. Dolayısıyla Anadolu Selçuklu devletinin son zamanlarında uçlardaki Türkmenlerin beyleri bağımsızlıklarını ilân ederken Kayıların başında bulunanlar da aynı yolu seçmişlerdir.

1281'de Söğüt ve Domaniç yörelerindeki Kayıların başında bulunan Ertuğrul Gazi öldüğü zaman, oğlu Osman'ı bıraktığı beylik, diğer beyliklere göre henüz çok küçük idi. Ancak, Osmanlılar birçok yönlerden talihliydi. Meselâ bir kısım Türk beylikleri Batı Anadolu'da ilerleyip denize dayanmışlardı. Donanmalar yapıp denize de açılmalarına rağmen gelişmeleri çabuk durdu. Oysa Osmanlıların önünde zayıf Bizans toprakları vardı. Boğazlar üzerinden kolay geçit veren Marmara denizi de Söğüt'teki beylik için büyük bir engel değildi. Öte yandan Söğüt yöresi, Marmara havzasından çıkıp Eskişehir ve Konya üzerinden Suriye'ye ulaşan ana yolun üzerindeydi. Haçlıların da vaktiyle kullandığı bu yolun hem askeri hem de ekonomik önemi çok büyüktü. Marmara havzası ile Selçukluların ticarî bağımlı da bu yol sağlıyordu. Kayı beyleri, bu yolun getirdiği iktisadî canlılığın önemini biliyorlardı. Söğüt Beyliği, gerek bu yolun gerek yöredeki pazarların güvenliğini sağlayarak önemli bir ekonomik güç kazandılar. Böylece Hristiyan Bizans'a karşı gazâ faaliyetini yürüttüler. Hem bu iktisadî canlılık hem de gazâlar Söğüt Beyliği'nin varlığını kısa bir süre içinde herkese kabul ettirdi.

Ertuğrul oğlu Osman Gazi'nin, ilk önceleri Kastamonu beylerine bağlı olarak beyliğini idare ettiği anlaşıyordu.

O zamanlar Kastamonu beylerinin Bizans'a karşı gazâ hareketini gevşek tuttıkları halde Osmanlı uçunda bu işe şiddetle devam edilmiş, bu suretle o, bu taraflarda kendilerini gazâya adanmış olan ve eski Türk geleneklerini canlı bir şekilde yaşatan alp erenlerin gerçek lideri durumuna yükselmişti. Onun etrafında artık seçkin kimseler, gaziler, ahiler ve dervişler vardı. O, fethettiği yerleri onlara tımar, vakıf ve mülk olarak dağıtıyordu. Özellikle ahiler, Türkmenlerin her ülkesinde olduğu gibi, Osmanlı Beyliği'nde de köylerde ve şehirlerde içtimai teşkilâtlanmanın en önemli unsuru haline gelmişlerdi. Bütün bunlara Türk hâkimiyet felsefesinin temelinde bütün cihana hâkim olmak anlayışının yattığını ve her Türk devleti gibi, Osmanlı'nın da bunu gerçekleştirmeyi kendine gaye edindiğini hatırlarsak, bu koca imparatorluğun, üzerine bina edilmiş olduğu maddî ve manevî temelleri belirtmiş oluruz.

Gerek Osman Bey'in gerek oğullarının gayretleri bu beyliği bir yandan Marmara'ya, bir yandan da Karadeniz'e yaklaştırmıştı. Uzun gayretler sonunda Bursa'nın fethedilmesi ise, Osmanlı Beyliği'ni daha da önemli bir hale getiriyor. Orta Anadolu'dan Marmara'ya kadar en işlek yol onların kontrolü altına giriyordu. Ayrıca, ilk defa Bursa gibi büyük bir şehre sahip olan Osmanlılar, yerleşik hayatın en ileri ölçülerine de süratle intibak ederek geleceklerine güvenle bakmaya başlamışlardı.

Bursa'nın fethinden sonra Osman oğlu Orhan Gazi'nin siyasetinin temelini Adalar Denizi - Marmara - Karadeniz üçgenini tutarak Avrupa'ya geçmek, yani Çanakkale boğazını aşmak olmuştur. Nitekim o, kısa zamanda Karasioğulları beyliğini topraklarına katarak Balıkesir ve Çanakkale yörelerini elde etti. Marmara denizinin güney kıyılarını tamamen Osmanlıların eline geçtiği gibi, onlar hem Çanakkale boğazına hem de Adalar denizi kıyılarına ulaşmış oluyorlardı. İzmit, İzmit gibi bölgenin en önemli Bizans şehirlerine de sahip bulunuyorlardı.

Öte yandan Ankara'yı alan Orhan Bey, Anadolu'nun en güçlü devletini meydana getirmiş oldu. Böylece o, Anadolu Selçuklularının varisi olduğunu iddia eden ve bu miras için uzun süre mücadele edecek olan Karamanoğullarını aşan bir güce sahip olduğu gibi, Bizans'ı da düşmanlarına karşı koruyabilecek duruma yükselmişti. Artık ya doğrudan doğruya Bizans'a ya da onun tahtını ele geçirmek isteyenlerden birine yardım maksadıyla sık sık Rumeli yakasına geçmeye başlayan Türkler, nihayet 1354'te Gelibolu yarımadasına tamamen yerleşmek azmiyle Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa komutasında Çanakkale boğazından karşıya geçmişlerdir. Böylece Türklerin yurt kurarak yerleşmek ve fetihler yapmak maksadıyla Rumeli'ye geçişi hem Türk tarihinin hem de Avrupa tarihinin önemli dönüm noktalarından biri olmuştur.

Orhan Bey'den sonra Osmanlı tahtına oturan oğlu I. Murad'ın siyasetinin esasını ise, Osmanlı devletini güçlü bir Avrupa devleti yapmak teşkil etmiştir. O, bu maksatla Avrupa yakasında fetihlere girmiş, bu fetihlerle kazandığı başarıların, elde ettiği zaferlerin prestijiyile de Anadolu'da üstünlük kurmaya çalışmış, mecbur kalmadıkça Anadolu beylikleri ile silâhlı çatışmaya girmemiştir.

1389'daki Kosova zaferinden önce bile, Rumeli yakasındaki hâkimiyeti Macaristan'a yaklaşmış olan Murad Hüdavendigâr'ın elinde Anadolu'nun ancak Ankara'dan itibaren kuzeybatı kısımları bulunuyordu. Böyle olmakla bir-

likte bütün Anadolu beylikleri artık Osmanlıların üstünlüğünü kabul etmiş bulunuyordu. Sırp Sındığı (1363)'nda, Çirmen (1371)'de ve Kosova (1389)'da Haçlı ordularını üst üste ezen Türkler, Tuna'yı geçerek Avrupa içlerine girmeye hazırlanırken, kendilerine bu kudreti sağlayan I. Murad Hüdavendigâr'ı da bir Sırp'ının hançeri ile Kosova'da şehit veriyorlardı.

Yıldırım Bayezid ise öncelikle Anadolu beyliklerine yönelmiş, Anadolu'da Türk birliğini sağlamıştır. Yıldırım'ın 13 yıllık hükümdarlığı devrinde, daha ilk yıllarından itibaren Anadolu'da büyük fetihler yapılmış, bir yandan Torslara, bir yandan da Fırat'a kadar olan yerler Osmanlı idaresinde birleştirilmiş, beyliklerin çoğu ortadan kaldırılmıştı. 1396 Niğbolu zaferi ile yeni bir Haçlı ordusunu da daha önceki Haçlıların âkıbetine uğratan Yıldırım'ın gözü şimdi Bizans'a çevrilmişti. Ancak Timur'un Anadolu'ya yönelerek 1402'de Çubuk ovasında Yıldırım'ı yenmesi, Bizans'ı büyük bir tehlikeye kurtarmıştı. Ancak bu olay asıl Osmanlı tarihi bakımından büyük bir felâket olmuştur. Çünkü Yıldırım'ın büyük gayretlerle sağladığı Anadolu birliği tamamen ortadan kalkmıştı.

Ankara felâketinden sonraki yarım yüzyıllık dönemde Osmanlı devletinin başına geçenler, devleti Yıldırım zamanındaki durumuna yükseltmek için gayret ettiler. Bunda da başarılı oldular. Çelebi Sultan I. Mehmed, devleti toparladığı gibi, onu yine Anadolu'nun en kuvvetli siyasi varlığı haline getirdi. Oğlu II. Murad da aynı yolda yürüdü. Üstelik Osmanlılara karşı yönelen Haçlı tehlikesini Varna (1444) ve Kosova (ikinci Kosova, 1448) savaşlarında kazandığı zaferlerle tamamen ortadan kaldırdı. Osmanlılar yeniden Tuna boylarına kadar Avrupa'nın hâkimi haline geldiler.

1451'de Osmanlı tahtına oturan II. Mehmed (Fatih) ise, Osmanlı devletini tam bir imparatorluk haline getirdi. Başka bir söyleyişle, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek kurucusu Fatih Sultan Mehmed oldu. Meşhur fetihlerinden sonra Anadolu ve Rumeli'de merkeziyetçi mutlak imparatorluğu hakkıyla o kurmuştur. O hükümdar olduğu zaman, başta Karamanoğulları olmak üzere, henüz hayatta olan birkaç beylik, artık Osmanlılar karşısında hiçbir şey yapamayacak bir durumdaydılar. Osmanlı devleti, özellikle 1453'te İstanbul'un fethi ile bir cihan imparatorluğu haline gelmek yolundaki en önemli dönüm noktasını da aşmış oluyordu. Bu andan itibaren dünyanın en kudretli devleti artık tam anlamıyla bir imparatorluk haline gelen Osmanlı devleti idi.

Bundan sonra, 1595'e kadar imparatorluk gittikçe artan bir hızla büyüdü. Bazı değerlendirmelere göre, Fatih'in 1481'de ölürken 2 000 000 km² olarak bıraktığı imparatorluk, III. Murad zamanında bunun tam on katına erişmişti. Fatih'le başlayıp 1595'e kadar devam eden ve Osmanlı İmparatorluğunun yükselme devri olarak adlandırılan bu dönemde her şeyden önce Anadolu'da Türk yurdu olmamış, İslamlaşmamış bir tek köşe bile bırakılmadı. Kırım Hanlığı hâkimiyet altına alınarak Moskova'nın güneyine kadar varıldı. Girit hariç adaların tamamı ve Yunanistan Türkler tarafından fethedildi. Karadeniz ve Adalar Denizi birer Türk gölü haline getirildikten başka, Akdeniz'de de Türk hâkimiyeti kesin olarak sağlandı. Osmanlı İmparatorluğunun sınırları Orta Afrika'ya, Habeşistan'a, Hint Okyanusu'na kadar dayandı. Yavuz Sultan Selim'den itibaren

Osmanlı sultanlarına aynı zamanda İslâmın halifesi nazarıyla bakılması, imparatorluğun tam bir dünya hâkimiyeti siyaseti gütmeyi sağlayan esaslı bir âmil oldu. Yavuz'un imparatorluğa kazandırdığı Suriye, Mısır ve tekmil Arabistan yarımadasından başka Kanunî Sultan Süleyman Macaristan ve Irak'ı da imparatorluğun sınırları içine aldı. Kuzey Afrika baştan başa fethedildi. III. Murad zamanında Kafkasya ve Doğu İran alındı. Lehistan (Polonya) himaye altına alınarak Osmanlı nüfuzu Baltık'a dayandı, Fas da himayeye alınarak Atlas Okyanusuna varıldı.

Ancak, bu muazzam fetih hareketleri gerçekleştirilirken, ileride imparatorluğu çöküşe götürecek olan bazı belirtiler de daha Kanunî zamanından itibaren ortaya çıkmıştı.

Bu dönemde padişahın ve öteki ileri gelenlerin ellerinde büyük servetler toplanınca, eski sade hayat tamamen terk edilmiş, lüks, ihtişam ve israf çoğalmıştı.

Harem entrikaları artmış, Kanunî'nin yaşlılığı günlerinden başlayarak, saray kadınlarının yönetimdeki rolü kendini göstermiştir. Bu da suistimallere yol açıyor, idari düzen bozuluyordu.

Artan israfı ve ağır savaş masraflarını karşılayabilmek için memuriyetler alınıp satılmaya başlanmış, idare ehliyetisiz ellere geçmiş, rüşvet alıp yürümüştür.

Devirmelikten devletin en üst makamlarına kadar çıkmış olanlar, devleti rakipsiz idare etmek istiyorlardı. Özellikle Sokollu, kendine rakip olabilecekleri önemli makamlara getirtmemiş, bu tutumuyla gerilemenin başlıca sorumlularından biri olmuştur.

Uzun süren savaşlar ekonomik düzeni yavaş yavaş bozmaya başlamış, buna bağlı olarak iç huzursuzluklar, Celâli adı verilen ayaklanma hareketleri görülmüştür.

Bütün bunlara rağmen, Osmanlı İmparatorluğu, yükseliş döneminde olduğu gibi, onu takip eden duraklama ve gerileme dönemlerinde de, savaş alanlarında daima birden fazla devletle mücadele etmiştir. Devletler tek tek ele alınsa, Osmanlı İmparatorluğu bütün bozukluklara rağmen XVIII. yüzyıl ortalarına kadar hâlâ en kuvvetli devlet durumunu korumaktadır. Ancak, Osmanlılar ile mücadele eden tek bir devlet olmayıp, en az iki ve bazen de ittifaklar halinde pek çok Avrupa devletidir. Bu yüzden eski başarılar daha sonra tekrarlanamamış, yenilgiler ve toprak kayıpları başlamıştır, ama imparatorluğun tarihini değerlendirirken, aleyhe bozulan dengenin karşı kefesinde bulunan ağırlıklar toplamını da hiçbir zaman gözden irak tutmamak gerektir.

İmparatorlukta, 1595'ti takiben belli bir duraklama göze çarpmakla birlikte, 1683'e kadarki dönem yine de Osmanlıların haşmetli dönemlerinin bir devamı olarak kabul edilmelidir. Zira bu dönemde imparatorluk eski büyüklüğünden pek kaybetmediği gibi, meselâ IV. Murad ve Köprülüler zamanlarında, eski kudretini korur görünmüştür. Yalnız, gene de bu dış görünüşdür. İç bünyedeki bozukluklar günden güne çoğalmaktadır. Özellikle 1683'teki Viyana bozgunundan sonra 1699'daki Karlofça'ya kadar aralıksız devam eden savaş, imparatorluğu iyice sarsacaktır. 16 yıl süre ile pek çok devlete karşı tek başına savaşan imparatorluk, Karlofça antlaşması ile Macaristan, Podolya, Transilvanya gibi toprakları da kaybediyordu.

Bundan sonra imparatorlukta, kötüye gidişin sebeplerinin kısmen ortaya konulduğunu ve bazı ıslahatın da ya-

pılmaya çalışıldığını görüyoruz. Ancak, uzun süre imparatorlukta yapılmak istenen ıslahatın ve yenilik hareketlerinin karşısında olacak olan Yeniçeri Ocağı yüzünden, yapılmak istenenler bir sonuç vermedi. Gene de Karlofça ile elden çıkan yerlerin bir kısmı geri alınabildi. Dolayısıyla 1768'e kadar imparatorluk hiç değışe dış görünüş itibarıyla az çok iyi bir durumdadır. Ancak 1768 - 1774 yılları arasında devam eden Osmanlı - Rus savaşı yeni bir felâket oldu. 1774'te imzalanan Küçük Kaynarca antlaşması imparatorluk için çok ağır hükümler taşıyordu.

Bu tarihlerden itibaren bozulmanın belirtileri çok daha açık bir şekilde ortaya çıkacaktır. İmparatorluğun çoğu eyaletlerinde merkeze bağılılık azaldı, derebeylikler türedi. Bu durum ekonomik hayatı daha da kötüleştirdi. Öte yandan Avrupa'da buhar gücü ile sanayi inkılabı başlamış, imparatorluk bu inkılabı zamanında benimseyerek ayak uyduramamıştı. Bunun sonucunda Osmanlı pazarları Avrupa mallarına açılacak, rekabet imkânları kalmayan yerli sanayi iyice çökecektir. Avrupa'nın eğitim, bilim, adliye ve özellikle askerlik ve teknik alanlarında kaydettiği ilerlemeler de bir türlü kavranamayacak, bozulan Osmanlı müesseselerinin çöküşü daha da hızlanacaktır.

Bu durumu önlemek için I. Abdülhamid, III. Selim ve II. Mahmud, esaslı ıslahat hareketlerine giriştiler. Özellikle II. Mahmud, derebeylikleri ortadan kaldırıp merkezî otoriteyi yeniden sağlamış ve birçok iktisadî yenilikleri benimsemiş olmasına rağmen, imparatorluğu Avrupa'nın gücüne ve seviyesine erdirmek asla mümkün olmadı. Daha sonra onun iki oğlu (Abdülmeccid ve Abdülâziz) dönemlerinde devlet Mustafa Reşid, Âli ve Fuad paşalar tarafından yönetilecektir ki bunlar gerçekten büyük çapta devlet adamlarıdır. Bu dönemde 1839'da Tanzimat Fermanı, 1856'da da İslahat Fermanı ile getirilen yenilikler yoluyla Avrupa'ya yetişmek için büyük gayret gösterildi ise de, daha öncekilerde olduğu gibi, bu dönemde yapılan yenilikler de köklü yenilikler olmadı. Her yerde bir ikilik göze çarpıyordu. Medrese ile modern okul, şer'î hukuk ile Avrupa hukuku, mektepli subay ile alaylı subay hep yan yana ve birbirleri ile daima mücadele halinde olmuştuk. Köhnemiğin tamamen atılarak onun yerine yeninin konulması bir türlü başarılamamıştır ki Türkiye'de bu, ancak Atatürk inkılapları ile mümkün olacaktır. Sözü ettiğimiz dönemde yeni, eskiyi bir türlü kovamıyor, üstelik ikisi arasındaki çatlaşma ve mücadele imparatorluğu daha da hızlı bir yıkılışa götürüyordu. Üstelik Avrupa'nın güçlü devletleri de artık imparatorluğu paylaşmak isteklerini açıkça ortaya koymaya ve uygulamaya başlamışlardı. 1877 - 1878 Türk - Rus Savaşı (93 Harbi) bu paylaşma isteğinin en açık örneği olup, bu savaşta uğranılan yenilgi imparatorluğu tamamen güçsüz bir hale düşürmüş, en önemli topraklar da elden çıkmıştır.

Osmanlı aydınlarının imparatorlukta bir idarî yapı değişikliğini çare olarak görmeleri ve II. Abdülhamid'e Meşrutiyet (1876)'i ilân ettirmelerine, bir anayasa yapılmasına rağmen değışen bir şey olmadı. 93 Harbi'ni fırsat bilerek Meclis'i dağıtan II. Abdülhamid'in istibdat döneminde durum daha da kötüye gitti. İmparatorluğun birçok parçaları da elden çıktı. 1908'de ikinci defa Meşrutiyet ilân edildi. Fakat bu defa da iktidarı ele alan İttihat ve Terakki Partisi'nin partizan tutumu imparatorluğu bilsbütün sarstı. İçerideki çeşitli azınlıkların, Avrupalı devletlerin de kıskırtması ile ayrılmak için ayaklanmaları bu sarstıyı daha da

artırdı. 1912 ve 1913'te Balkan Savaşları felâketlerle bitti. Bu felâketler sonunda devletin Avrupa tarafındaki sınırı Meriç'e kadar gerilemişti.

Bütün bu felâketlerden sonra imparatorluğun İttihad ve Terakki tarafından I. Dünya Savaşı'na sokulması, kaçınılmaz sonu biraz çabuklaştırmış oldu. 1918'de imparatorluk Mondros müharekesini imzaladığı zaman hukuken yıkılmış bulunuyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 1922'de saltanatı kaldırması ile 600 yıldan fazla yaşamış olan bu büyük imparatorluk bilsbütün tarihe mal olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu da dünyanın diğer bazı imparatorlukları gibi, kudretinin zirvesine eriştikten sonra duraklama ve gerilemeye başlamış ve nihayet yıkılıp gitmiştir. Fakat bu imparatorluğun tarihi T. T.'nin en parlak sayfalarını da içine almaktadır. Her zaman olduğu gibi, Osmanlı dönemi de Türklerin girdikleri her ülkeye kültür ve medeniyet nurları taşıdıkları dönemlerin en yükseği olmuştur. Osmanlı'nın hâkim olduğu üç kıta üzerinde bıraktığı bayındırlık, hayrat ve sanat eserleri, bütün kastî hareketlere ve düşmanca tahribata rağmen, önemli kısmı ile bugün bile ayakta ve hayranlık uyandırmaktadır. Öte yandan Osmanlı, kendisine düstur edindiği "nizam-ı âlem" (dünyada dirlik ve düzeni sağlama)'ı idare ettiği topraklar üzerinde yaşayanlara, asla birbirinden ayırt etmeden uyguladığı âdil idare ile uzun yıllar gerçekleştirmiştir. Özellikle bugün Orta Doğu'da, vaktiyle Osmanlı idaresinde bulunan topraklar üzerinde büyük ölçüde görülen huzursuzluğun ve siyasî istikrarsızlığın ancak pek azı Osmanlı döneminde görülmüştür. Balkanlardaki Türk hâkimiyeti ise bu bölgedeki Hristiyan milletler üzerinde derin medenî etkiler yapmıştır. Bugün de bu milletlerin dillerinde ve günlük yaşayışlarında bu etkilerin izleri görülür. Osmanlı devletinin Kuzey Afrika İslâm ülkelerini Avrupalıların istilasından kurtardığı da bir gerçektir. Eğer Osmanlılar bunda başarı gösteremese idi, şimdi oraları birer Hristiyan ülkesi olarak görmek kuvvetle muhtemeldi. Çünkü ne Araplar ne de Berberiler, İspanya'yı olduğu gibi Kuzey Afrika'yı da kuruyamamışlardı.

Ancak bütün bunları gerçekleştiren Osmanlı'nın hiç hesabını yapmadan ve gözünü kırpmadan harcadığı bir şey oldu ki o da imparatorluğun gerçek sahibi ve asıl dayanağı olan Türk unsurudur. Öyle bir harcanış ki geriye kalan bir avuç Türk, dahi önder Atatürk'ün Anadolu'ya ayak bastığı tarihte bitkin bir durumda bulunuyordu. İmparatorluğun tutumu yüzünden Anadolu'daki Türk toplumu, birbirini izleyen uzun ve yorucu savaşlar, salgın hastalıklar ve kıtlıklar sebebiyle, Cumhuriyet dönemine kadar bir daha eski kuvvetini elde edemedi. Osmanlı idarecileri, Anadolu Türklerinin, devletin esas dayanağını teşkil ettiklerini idrak edememişlerdir. Böylece Türk toplumuna zaaf gelince Osmanlı devleti de kudretini kaybetti. Osmanlı, son yüzyıllara kadar Anadolu'nun insanını ve servetini görümemiş bir ısrarla harcamış, karşılığında ona hemen hiçbir şey vermemiştir. Anadolu Türkü yoksul, Anadolu da harap bir memleket haline gelmiştir. Bunlar bilinmedikçe Cumhuriyet'in nimetlerini anlamak mümkün değildir (bk. OSMANLI İMPARATORLUĞU).

Türkiye Cumhuriyeti: Osmanlı İmparatorluğunun bütün bozulma, çözülme ve gerilemelere rağmen, içten ve dıştan ihanetlere, çeşitli düşmanlara ve güçlüklerle karşı mücadelesini XX. yüzyılın ilk çeyreği sonlarına kadar sür-

dürerek varlığını koruyabilmesi, imparatorluğun gerçek sahibi ve tek dayanağı olan Türk milletinin büyük mücadele azmini ve yaşama gücünü ortaya koymak bakımından önemlidir. Bu mücadele azmi ve yaşama kabiliyetini Mustafa Kemal Paşa, İstiklâl Savaşı'nda en etkili bir şekilde kullanmış ve yeni Türkiye'yi kurmayı başarmıştır. Her yönüyle köhneleşmiş bir imparatorluğun yıkıntısından, bütün organ ve kuruluşları ile yepyeni, dipdiri ve modern bir Türkiye Cumhuriyeti'nin çıkarılışı, Türk milletinin devlet kurma ve yaşama kabiliyeti ile gücünün yüceliğini ve Atatürk inkılaplarına sıkı sıkıya sarılarak çağdaşlaşma yolunda büyük teşebbüslere girişmesinin tılsımını göstermiştir. Türk milleti, Avrupa'daki ileriye doğru gidişin onlara kazandırdığı XX. yüzyıl medeniyetine, ancak Atatürk inkılapları sayesinde yönelecektir.

Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkıp parçalandığı vakit, başta padişah Vahdettin olmak üzere öteki yöneticilerin çoğu da yenilgiye boyun eğmişler, devleti âdeta yok sayan bir mübarekeye (Mondros, 30 ekim 1918) imza koymaktan da çekinmemişlerdir. Mensubu bulundukları ylice milletin gücünden ve hür yaşama azminden habersiz olan bu kimseler acz içinde kayıtsız şartsız teslimiyete rıza göstermişlerdi. Türkiye, tarihindeki en dar sınırlara itilmişti. Selçuklu ve Osmanlı imparatorlukları devrinden beri yüzlerce yıldır Türk çoğunluğun ana yurdu olagelmış olan Anadolu ve Rumeli toprakları da paramparça ediliyordu. Ümmet esasına dayalı bir devlet olan koca imparatorluğu ayakta tutabilmek için üç kıtanın her tarafında kanlarını akıtan Türk milleti, Atatürk'ün deyişi ile *unsur-ı aslı* (esas unsur), ata yurdundan atılmak veya öz yurdunda esir edilmek isteniyordu.

Ancak, bu zor günlerde bile Türk milletine inanan, onun esaret altında yaşamaktansa ölmeyi tercih edeceğini bilen ve Türk milletinin, kendisinden kat kat üstün olan düşmanları karşısında bile varlığını kabul ettirebilecek bir güçte olduğunu anlayan büyük bir evladı vardı: Mustafa Kemal Paşa.

O, kararını daha başlangıçta vermişti. Bu karar, millet hâkimiyetine dayanan kayıtsız şartsız yeni bir Türk devleti kurmak idi. Daha Amasya tamiminde, "milletin istiklâlini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır" derken de ifade ettiği bu idi. "Ya istiklâl ya ölüm" diyerek mücadeleye atılmak ona göre problemin tek çözümü yolu olarak gözüküyordu. Millî ve bağımsız yeni bir devlet yaratmanın gerçekten de başka yolu yoktu.

Bu maksatla yapılan çalışmalar ve toplanan kongrelerden sonra 23 nisan 1920'de Ankara'da toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk temel taşı oldu. Mustafa Kemal'e inanan, dünyana karşı savaşmak azmini taşıyan kimseler arasından seçilen milletvekilleri, milletimizi bütün dünyaya âdeta yok gibi gösteren Osmanlı hükümetini ve devletini yok sayarak Türk İstiklâl Savaşı'nı yürütecek bir hükümet kurdular. Meclisin de, kurulan hükümetin de başkanlığı Mustafa Kemal Paşa'yıyordu. Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin ve onun ordularının 1920-1922 arasında elde ettikleri inanılmaz askeri ve diplomatik zaferlerin arkasından, 30 ağustos 1922'de Türk ordularının başkomutanı Mustafa Kemal Paşa'nın ateş hattından idare ettiği Başkomutanlık Meydan Muharebesi'nin de Büyük Zafer'le sona erdirilmesiyle 11 ekim 1922'de Mudanya mübarekesi imzalandı. Savaş bitmiş, yur-

dumuz istilâdan kurtarılmış, milletimiz bağımsızlığına kavuşmuştu.

Türkiye Büyük Millet Meclisi 1 kasım 1922'de saltanatı da kaldırdı. Böylece İstanbul hükümeti ve Osmanlı devleti fiilen olduğu gibi, resmen de iş başından uzaklaştırıldı. Türkiye ile düşmanları arasında 24 temmuz 1923'te Lausanne (Lozan) barış antlaşması da imzalandı. Böylece Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti, Kurtuluş Savaşı ile ana yurdu düşmandan kurtardığı gibi, antlaşmalarla da yeni bir Türk devletinin doğduğunu bütün dünyaya kabul ettirdi. 13 ekim 1923'te Ankara'yı Türkiye devletinin yeni başşehri olarak belirleyen Türkiye Büyük Millet Meclisi, 29 ekim 1923'te de Cumhuriyet'i ilân ederek yeni Türk devletinin idare şeklini ortaya koymuştur. Artık Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetleri değil, Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri söz konusudur. Kurtuluş Savaşı'nın başkomutanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk de Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı olarak mümtaz yerini alıp inkılaplarını gerçekleştirmeye ve harap yurdu imara yönelik faaliyetlerine başlayacaktır.

Artık yeni ve millî Türkiye'yi süratle modernleştirecek adımlar atılacaktır. Büyük Önder'in dediği gibi, asıl savaş şimdi başlıyordu. Ama o, savaşların en çetinlerini başarmak için yaratılmıştı. Osmanlı'nın geçirdiği tecrübelerden alınan dersler, yapılması gereken yenilikler arasında eskinin izlerinin bulunmaması gerektiğini, köhnenin tamamen atılarak yerine yenisinin konulması lüzumunu da göstermişti. Artık eski, yeninin ayak bağı olmayacaktı.

3 mart 1924'te Halifelik kaldırılıp Tevhid-i Tedrisat Kanununun kabul edilmesi ile yeni Türk devletinin modern ve laik bir idareye kavuşturulması yolunda en ileri adımlar atılmış oldu. Şimdi her şeyden önce Türkiye Cumhuriyeti'nin vatandaşlarını modern hukukun en ileri örnekleri ile idare etmeye temel teşkil edecek bir anayasa yapılmalıydı. 20 nisan 1924'te, diğer modern cumhuriyetlerinkine benzeyen halkçı ve milliyetçi bir anayasa olan Teşkilât-ı Esasiye Kanunu kabul edildi. 25 ekim 1925'te fes giymek yasak edildi. 28 kasım 1925 tarihli Şapka ve Kıyafet Kanunu ile Türk toplumu, modern giyimli toplum haline getirildi. 30 kasım 1925'te derviş tekkeleri ve medreselerin kapatılmasına, eğitimin de laik esaslara göre yapılmasına dair kanun çıkarıldı. 26 aralık 1925'te milletlerarası takvim esasları kabul edildi. 17 şubat 1926'da modern Türk Medenî Kanunu kabul edildi. Daha sonra bu, ceza hukuku, ticaret hukuku, borçlar hukuku vb. başta olmak üzere, sanayi ve ziraatin gelişmesini de hedef tutan kanunlar ile tamamlandı. 1 kasım 1928'de Arap harfleri yerine Latin harfleri esasına dayalı yeni Türk alfabesi kabul edilerek, geniş kitlelerin her şeyden önce okuma yazma öğrenmesi hususunda büyük bir engel de ortadan kaldırılmış oldu. 26 mart 1931'de okka ve arşın yerine kilo ve metre sistemi kabul edildi. 21 haziran 1934'te (31 aralık 1936'ya kadar tamamlanmak üzere) Türkçe soyadı almak, kanunla mecburi kılındı. Türkiye Büyük Millet Meclisi, 24 kasım 1934'te, şükran ve minnetlerinin bir nişanesi olarak Gazi Mustafa Kemal'e Atatürk soyadını tevcih etti.

Türkiye Cumhuriyeti'ni millî kültür temeli üzerine kurduğunu açıkça ifade eden Atatürk, 1931'de Türk Tarih Kurumunun, 1932'de de Türk Dil Kurumunun temellerini attı. Aynı yıl İstanbul Üniversitesinin kuruluşuna geçildi. Her yanda yeni okullar açıldı. Halk evleri ile halkın eğitimi

ve aydınlatılması yoluna gidildi. Harap bir haldeki yurdun bayındırlığı için, başta demir yolları olmak üzere, her türlü ulaşım yol ve araçları, fabrikalar ve maden işletmeleri hizmete konuldu. Sağlık konusunda ileri adımlar atıldı.

Dış politikada "Yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesini ortaya koyan Mustafa Kemal Atatürk, 1934'te Balkan Paktı ve 1937'de de Sadabad Paktı'nın kurucusu olmakla dünya barışına da bölge barışına da en büyük hizmeti yaptı. "Kırk asırlık Türk yurdu" olarak nitelendirdiği Hatay'ın 1939'da millî sınırlarımız içine alınmasını sağlayacak ortamı daha sağlığında hazırladı.

Atatürk, Türkiye'de her alanda modern ve ileriye dönük gelişmeleri gerçekleştirmek veya başlatmakla, millette en büyük hizmetleri yaptıktan sonra, 1938'in 10 kasımında hayata gözlerini yumdu.

Türkiye Cumhuriyeti ve Türk milleti onun ölümünden sonra da, onun gösterdiği istikamette, onun ilke ve inkılapları ile çizilen aydınlık yolda emin adımlarla ilerlemektedir. O'nun, Cumhuriyet'i emanet ettiği fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür nesiller ve faziletli muhafızlar, Türkiye Cumhuriyeti'nin bu aydınlık yoldan çıkarılmasına asla müsaade etmeyeceklerini çok açık bir şekilde göstermişlerdir.

Bu genç ve dinç devlet, Atatürk'ün önderliğinde kısa zamanda dünyanın hayranlığını kazanan ilerlemelerle, batı medeniyeti arasında Türk milletini layık olduğu yere yükseltmiş, ordusu ile, medenî müesseseleri ile, bilim ve sanat alanlarındaki başarıları ile, XX. yüzyıl dünyasında saygın bir varlık haline gelmiştir. Bugün Türkiye Cumhuriyeti batı medeniyetinin sağlam ve ileri üyelerinden biri olduğu gibi, batı demokrasilerinin de en kuvvetlileri arasında yer almış bulunuyor (bk. TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ). (R. Genç)

TÜRK TAYYARE CEMİYETİ: bk. TÜRK HAVA KURUMU.

TÜRK TEMAŞA SANATI: bk. TÜRK TİYATROSU.

TÜRK TİCARET BANKASI, Midhat Paşa tarafından 1861'de başlatılan millî bankacılık çalışmaları sonucunda Adapazarı'nda Hacı Adem Beyzade İbrahim, Siphazade Hâmid ve Şürekâsı, Adapazarı İslâm Ticaret Bankası adı altında kurulmuş banka. Bu bankanın adı daha sonra T.T.B. şeklinde değiştirilmiştir.

Eşhamlı komandit şirket şeklinde kurulmuş olan bankanın 13.1.1913'te esas mukavelesini 13 kişiden oluşan bir kurul imzalamıştır.

12 yıl süreyle ve her biri 1472 kuruş değerinde 1000 hisse çıkarılmak suretiyle toplam 13 629,63 TL. sermaye ile çalışmalarına başlayan banka, I. Dünya Savaşı'nın yarattığı çeşitli güçlüklerle karşı koyabilmiş, 1.10.1919'a kadar geçen 5 yıllık süre zarfında sermayesini 74 545 000 TL.'na, mevduatını da 48.476.000 TL.'na yükseltmiş ve hissedarlarına % 162,5 kâr payı dağıtmıştır.

Bankanın gelişmesini hızlandırmak maksadıyla yapılan sermaye artırımının ve bünye değişikliğinin olumlu etkileri beklendiği bir sırada 1920'de Adapazarı ve çevresinin düşman istilasına uğraması ve bu halin uzun müddet devam etmesi, bankanın faaliyetini büyük ölçüde aksatmış, hatta bir ara merkez şubenin Eskişehir'e nakil zarureti de doğurmuştur. Ancak, Adapazarı ve çevresinin düşman işgalin-

den kurtarılmasından sonra banka normal faaliyetlerine devam edebilmiştir.

Cumhuriyetin ilânı, o güne kadar faaliyeti Adapazarı bölgesine inhisar eden bankanın gelişmesinde önemli bir başlangıç olmuştur. Bankanın gelişmesi paralelinde sermayesi 1926'da 500 000 TL.'na çıkarılmıştır. 29.3.1928 tarihinde yapılan genel kurul toplantısında alınan kararla da bankanın, unvanı Adapazarı Türk Ticaret Bankası Anonim Şirketi şeklini almıştır. Yine aynı yıl sermaye 500 000 TL.'ndan 1 000 000 TL.'na çıkarılmıştır.

Cumhuriyet döneminde banka iştirakler konusuna da eğilmiş ve iştirakleri ile ekonomik önemi büyük olan işleri çalışma alanı içine alarak hizmet konularını genişletmiştir. Aynı dönemde banka sosyal ve kültürel faaliyetlere ağırlık vermiş, meslek adamı yetiştirmek üzere İstanbul'a yüksek ticaret öğrenimi için öğrenciler göndermiştir. Bu gençler modern bankacılık işlemlerini öğrenmişlerdir.

1934'te bankanın sermayesi 2 200 000 TL.'na yükseltilmiştir. Artırılan bu sermayenin 1 000 000 TL.'nin Maliye Bakanlığı ile devlet bankalarıncı satın alınması sağlanmıştır. Aynı yıl banka idare merkezi Ankara'ya nakledilmiştir. 18.6.1936'da yapılan genel kurul kararı ile 31.3.1937 tarihinde bankanın unvanı Türk Ticaret Bankası Anonim Şirketi'ne çevrilmiştir. İdare merkezi de 1952'de İstanbul'a nakledilmiştir.

1950'de 12 şubeye sahip olan T. T. B.'nin hizmet ve imkânları daha genişlemiş, sonraki yıllarda yapılan çalışmalarla şube sayısı 1960 yılında 92'ye, 1970 yılında 169'a çıkarılmıştır.

Yeni şubelerin açılması ile genişleyen teşkilât ve iş hacmine paralel olarak bankanın mali bünyesi de kuvvetlendirilmiştir. Yapılan artırımlarla sermayesi 1958'de 16 500 000, 1963'te 20 000 000, 1967'de 30 000 000, 1970'te 50 000 000, 1972'de 125 000 000 TL.'na çıkarılmıştır.

T. T. B., 1981'de 500 000 000 TL.'na yükseltülen sermayesi, 400'ü aşan şube sayısı, 7 000'e varan personeli ile ticarî, mali ve iktisadî alanlarda çalışmalarını sürdürmektedir.

TÜRK TİYATROSU: Türkiye'nin, gerek kendi geliştirdiği geleneksel tiyatrosu gerek XIX. yüzyılda benimsediği Avrupalı tiyatro anlayışı ile İslâm ülkeleri içinde tiyatro anlayışı bakımından ayrı bir yeri vardır. Arapların, İranlıların ve başka İslâm ülkelerinin hiçbirisi, Türklerin tiyatro alanında gösterdiği başarıya ulaşamamışlardır.

Burada söz konusu edilen T. T. ile Türklerin Anadolu'ya yerleşmelerinden sonra günümüze kadar geliştirdikleri tiyatro kastedilmektedir. Türkler Anadolu'ya gelirken birtakım kukla türlerini biliyorlardı. Bunun yanı sıra dansları ve belki birtakım ilkel taklit gösterileri de vardı. Anadolu'ya yerleştikten sonra orada daha önce yaşamış topluluklarla, çağdaş oldukları halkların kültürleriyle alışverişleri olmuştur. Bunun sonucunda, özellikle Anadolu köylüsünün bugün de oynadığı, bolluk törenlerinin kalıntıları olan ve dünya tiyatrosunun en önemli kaynağı sayılan seyirlik oyunlarını geliştirmişlerdir. Bütün Avrupa tiyatrosuna kaynaklık eden Yunan dramı da buradan geliştmişti. Ancak, ne yazık ki Anadolu Türkleri, yüzyıllar boyunca bu bolluk törenlerini ilkel biçimlerinde korumuş olmalarına rağmen Avrupalılar gibi bunlardan üstün, olgun bir